

МОНУМЕНТАЛЬНИЙ ПРОЕКТ ВЕЛИКОГО НАРАТИВУ М.ГРУШЕВСЬКОГО У СВІТЛІ ЙОГО ДОСЛІДНИЦЬКИХ СТРАТЕГІЙ

З-поміж численних образів «довгого» ХІХ століття метафори «вік історії» та «вік націй» посідають поважне і навіть почесне місце, позаяк відображають знакові процеси на сцені минувшини.

Приміром, один із найвідоміших учнів М.Грушевського – М.Кордуба охрестив кінець ХVІІІ – ХІХ ст. «добою націоналізму», в яку домінує почування «свого етнічного “я”»¹. Та й сам М.Грушевський ототожнював ХІХ в. з «національною ідеєю і національними змаганнями, капіталізмом і соціальною демократією, нечуваним зростом точних наук і винаходів, промисловим поступом, перетворенням цілого світа в арену європейської культури й науки (тут і далі курсив наш, якщо не зазначено інакше. – Авт.)»².

Зрештою, на європейській мапі впродовж означеного терміну не тільки усталилися політичні обриси націй і національних держав, а й ініціювалася легітимізація їхнього буття в історичному часі та просторі, себто актуалізувалися процеси «винайдення» чи конструювання націй. Ба більше, ідея нації, за висловом британського історика Е.Гобсбаума, стала «новою релігією» тодішніх держав³.

Недаремно харківський учений М.Петров перераховуючи вигоди до історичного письма, які склалися на початку 1860-х років, зазначив, що «історик має бути національним»⁴, хоч і висловив низку застережень щодо апології такого чи подібного патріотизму у дослідницьких практиках.

З цієї перспективи легітимізаційна програма, накинута історіописанню, спричинила виникнення нового інтелектуального й культурного продукту – великої оповіді або тексту у контексті есенціального, націоцентричного чи нормативного прочитання минувшини на кшталт своєї «біографії нації», яке у другій половині ХХ ст. ретроспективно нарекли національним гранд-нарративом. Відтак протягом ХІХ – першої половини ХХ ст. народилася низка великих наративів – національних історій.

Згадаємо, приміром, багатотомні історії Німеччини Генріха Лудена (12 томів, 1825-1845), Леопольда фон Ранке (6 томів, 1839-1847), Карла Лампрехта (12 + 2 додаткові томи, 1891-1909); Франції – Жана Сімонді (31 том, 1821-1844), Жюля Мішле (17 томів, 1833-1867) та Анрі Мартена (16 + 6 томів, 1833-1883); Фландрії – барона Кервіна де Леттенхове (6 томів, 1846-1850); Англії – Томаса Маколея (5 томів, 1848-1861), Джорджа Грина (4 + 2 томи, 1877-1883); Сполучених Штатів – Джорджа Банкрофта (10 томів, 1834-1874); Чехії – Франтішека Палацького (5 томів, 1836-1867); Росії – Сергія Соловйова (29 томів, 1851-1879) і Василя Ключевського (5 томів, 1904-1922); Румунії – Ніколає Йорґа (10 томів, 1936-39); та низку ін.

Ці великі тексти привертали увагу багатьох українських інтелектуалів XIX – початку XX ст. Студії Т.Маколея перекладав російською мовою П.Куліш⁵. Багатотомники Ж.Мішле й А.Мартена вивчав М.Драгоманов, зокрема називав їх «великими зводами історії Франції»⁶. Працями Ж.Мішле цікавився й М.Грушевський, котрого розглядав як «рідкого на французькій ґрунті історика-народника, дуже популярного своєю прихильністю (доведеною до ідеалізації) до селянства»⁷.

На такій хвилі національних гранд-нарративів постала й знаменита конструкція «Історії України-Руси» (10 томів, 1898-1936), яку Д.Багалій розглядав поряд із «аналогічними історіями інших народів»⁸. Первісний задум багатотомника М.Грушевського викристалізувався у процесі його університетських викладів у Львові, аналогічно до низки інших великих оповідей (В.Ключевського, С.Соловйова та ін.)⁹.

Мотиваційна канва таких великих історій не була однорідною, хоч здебільшого містила той чи інший евристичний запит до минувшини у контексті творення певного народу / нації. Наприклад, у версії Ж.Мішле це питання формулювалося у такому вигляді: як «Франція утворила Францію»¹⁰.

Гранд-нарративи з обсягу національних історій зазвичай спиралися на канони великих стилів XIX ст. – романтизму та позитивізму. Втім, уже позитивістське історіописання виплекало нову інтелектуальну хвилю, пов'язану із соціологізацією минувшини, котра, кінець-кінцем, висунула на авансцену історії «масову людину». Відтак стався своєрідний «зсув» проблематики від вивчення

буття окремих постатей і станів до студіювання масових явищ та процесів високого рівня загальності, які потребували інших дослідницьких стратегій та епістемологічних взірців.

Первісні орієнтири соціологізації історії другої половини XIX ст. пов'язували з візіями славнозвісних фундаторів позитивізму Г.Спенсера та О.Конта, зокрема навіть саме поняття «соціологія» вважали витвором останнього мислителя. На ниві історіописання XIX ст. позитивістська соціологізація, мабуть, найкраще була втілена у відомому, але незавершеному двотомнику Г.Бокля «Історія цивілізації в Англії» (1857-1861), що розглядався як взірцева праця протягом 1860–1870-х років.

Згодом поширилися марксистські ідеї, а наприкінці XIX – початку XX ст. помітну популярність здобула візія Е.Дюркгайма, котрий уважав, що соціологія є своєрідним різновидом чи проекцією «просторової історії» і, заразом, об'єктивною наукою, позаяк вона спирається на студіювання «соціальних фактів», які не можна звести до певних факторів. Натомість ці факти мають певні самостійні прикмети, що справляють вплив на людину.

Така візія видавалася доволі привабливою дослідникам, зорієнтованим на всеосяжне, фактографічне представлення минувшини. Зокрема, деякі концепти соціологічної теорії Е.Дюркгайма прихильно сприймав М.Грушевський. Тим паче, що ця візія, котру відносили до «емпіричної соціології» і розглядали як реакцію на «органічну» та «психологічну школи» у соціології¹¹, передбачала докладний фактографічний опис «горизонтального зрізу» минувшини.

Приміром, у міжвоєнну добу М.Грушевський із неприхованою симпатією прокоментував спробу учнів Е.Дюркгайма відновити його соціологічну школу, зокрема зауважив, що розробка методу була «її найсильнішою стороною, бо ся *Дюркгеймова школа була властиво єдиним огнищем соціологічної методології*»¹².

Водночас ідея каузального представлення історії, що побутувала ще на теренах «першого» позитивізму, себто від його «батьків-засновників», отримала нове підґрунтя на ниві Паризької соціологічної школи (Е.Дюркгайм, Л.Леві-Брюль та ін.). Це – масова чи колективна свідомість («колективні уявлення»), якої дошукувалися у поведінці окремих осіб та людських спільнот. Отож у рецензійному огляді нової соціологічної та філософської літератури

1924 р. М.Грушевський досить точно зреферував означені інтелектуальні настрої, котрі, вочевидь, були йому близькими.

*«Колективні представлення заховують рішачуче значіння навіть на найвищих ступенях розвитку, які досі досягнуто. Вже через присвоєння самої мови сучасна культурна людина попадає у владу творчості колективу і залежність від соціального оточення. – відзначає історик. – Приналежність до певної держави і національності теж має великий і сильний вплив не тільки на наше почуття і волю, але так само і на наше мишлення. Навіть в науці при ближчій розгляді часто помітні впливи колективу, чи тої соціальної творчості (“колективних представлень”)*¹³.

Зрештою, настанова Е.Дюркгайма спричинилася до студіювання різноманітних спільнот, особливо соціальних й етнічних, суспільних структур та їхніх функцій, зокрема на ниві етнології первісних чи примітивних культур.

Нового імпульсу соціогуманітаристиці надав неокантіанський поворот, який упровадив і актуалізував ідею апіорного пізнання, позаяк його адепти вважали, що предмет та мова науки передують тому чи іншому досвіду. Відтоді думка про те, що історики мають конструювати об’єкти дослідження у своїй уяві стала одним із наріжних каменів історіописання впродовж усього ХХ ст. Заразом неокантіанство не тільки суттєво розхитало, а й підважило еволюційні побудови, сперті на позитивістські засади, які досі вважалися надійним прихистком істориків від новітніх методологічних потрясінь.

Наразі досить гостро постало питання про «культурну вартість» історичних фактів¹⁴, що кидало ще один виклик класичному розумінню історизму, виплеканому впродовж усього ХІХ ст. Відтак дехто з дослідників убачав у неокантіанстві нові можливості для філософського обґрунтування / оновлення старого історизму¹⁵.

Саме у полі таких знакових розломів «подієвої історії», спричинених соціологізацією та неокантіанством, розпочався перехід від традиційної / класичної до модерністської / некласичної історіографії, котрий суттєво трансформував стильові засади національних гранд-нарративів. Отож на зламі ХІХ-ХХ ст. великі оповіді вже не тільки сполучають різноманітні стильові основи, а й постають як багатоманітні, складні, строкаті, почасти суперечливі палітри відмінних дослідницьких стратегій та конкуруючих епістемологічних взірців.

Скажімо, самотутня модернізація позитивізму з культурознавчої та психологічної перспектив досить добре простежується у багатотомній історії К.Лампрехта, яка постала на зламі XIX-XX ст. Цей великий історичний наратив вибудований у вигляді конструкції низки епох німецького народу, які відображають взаємодію «духовних і матеріальних сил» і, заразом, узгоджують домінування економічного поступу як рушія минувшини з відповідними соціально-психологічними та культурними стадіями суспільства: символічною (докласове суспільство), типологічною (раннє середньовіччя), конвенціональною (пізнє середньовіччя), індивідуалістичною (епохи Ренесансу та Просвітництва), суб'єктивною (доба романтизму), соціально-психологічною (епоха промислової революції у Німеччині)¹⁶. Загалом великий текст К.Лампрехта (автор уважав себе істориком-психологом!) підпорядкований звичному позитивістському канону стадіальної концептуалізації, проте трансформований численними сюжетами про психологічні та культурні метаморфози «німецької свідомості», хоч і з відповідним економічним та соціальним рефреном, які «увінчалися» створенням національної держави¹⁷.

На початку XX ст. великий наратив, який раніше виношувався істориками як романтичний, згодом позитивістський – критичний, сциєнтистський та начебто об'єктивістський проект «національної біографії» зазнає істотних інтелектуальних і культурних трансформацій. Та, попри ці перетворення, ідея сакралізації національного буття у часі та просторі, зокрема у ретроспективі, або у контексті прихованого чи очевидного футуристичного передбачення / пророцтва, залишається засадною у конструкціях гранд-наративів.

Показовим видається означення великого наративу М.Грушевського в одному з ювілейних привітань 1926 р. «Велика будівля історії України-Руси ще не закінчена, але її камінний фундамент закладено й могутні мури виведено на височінь, з якої видно долю народу в його минувшині і будучині. *Історією минувшини твориться історія будучини*», – зазначається у вітанні Українського інституту громадознавства, котре підписали М.Шаповал, О.Ейхельман, Н.Григорієв та М.Мандрика¹⁸.

Вислід такого сприйняття багатотомника М.Грушевського споглядаємо у численних висловах-асоціаціях сучасників, які ототожнювали його «Історію України-Руси» з «найважливішим,

найвеличавішим *твором-монументом*» (В.Герасимчук)¹⁹, «*великим монументом*» (М.Василенко)²⁰, а також розглядали її як «першу *монументальну синтетичну працю*» (Д.Багалій)²¹, відводили цій роботі незаперечний статус «*праці монументальної*» (Д.Дорошенко)²², характеризували як «*монументальний твір*» (М.Кордуба)²³, «*монументальний твір*», «*монументальну працю* наскрізь національну» (С.Томашівський)²⁴ чи називали «*монументальною “Історією України-Руси”*»²⁵, монументальним десятитомником (Б.Крупницький)²⁶, «*вічним монументальним твором*» (Ю.Лавріненко)²⁷ і т.п.

Більше того, навіть сучасні дослідники тою чи іншою мірою пов'язують і висвітлюють великий текст М.Грушевського у контексті монументалізму: «дав йому (українському народу. – Авт.) історичну метрику своєю *монументальною “Історією України-Руси”*» (Л.Винар)²⁸, «*монументальні дослідницькі досягнення*» (Я.Дашкевич)²⁹ та ін. Цікаво, що метафоричні асоціації щодо монументалізму багатотомника М.Грушевського побутували і у західних дослідників (Дж.Армстронг)³⁰.

Відзначимо, що і сам М.Грушевський у листуванні 1920-х років неодноразово згадує «Історію України-Руси» як «велику історію»³¹, проте, мабуть, уживає це означення для вирізнення її з-поміж інших праць та проектів.

Наведені сентенції хоч-не-хоч нав'язують асоціації з епічними та героїчними складовими української минулого, більше того спричиняють пошуки ідеалістичних взірців, незважаючи на суворо окреслені документальність і об'єктивність викладу М.Грушевського, котрі постійно декларуються у його великому тексті. Та найважливішим видається те, що цей «монументальний» проект був наскрізь телеологічним, оскільки апріорі постулював кінцеву мету історичного руху – відродження українського народу / нації.

Отож від «Історії України-Руси», як і інших національних гранд-наративів, сучасники М.Грушевського тою чи іншою мірою очікували не стільки сциєнтистського й критичного прочитання минувшини, скільки відповідних «рецептів» організації національного життя, скерованих у майбуття. Тим більше, що надчасове і, заразом, морально-виховне призначення великої оповіді часто-густо залишалось визначальним у її рецепції на полі тогочасної соціогуманітаристики та суспільно-політичної думки.

Зауважимо, що й сам автор великого національного нарративу тою чи іншою мірою поділяв погляди про виховні та соціальні функції історії, що почасти нав'язує до раціоналістично-просвітницької традиції. *«Історія в її примітивній, грубій формі, являється кінець-кінцем цементом, яким держиться всяке людське життя, всякий громадський зв'язок»*, – підкреслює історик в одній із розвідок³².

Зрештою, «монументальність» представлення національної минувшини як своєрідної цілісності вважається родовою рисою великих історій XIX – початку XX ст. Недаремно вдумливий і проникливий критик європейської культури кінця XIX ст. Ф.-В.Ніцше вважав, що «монументальний тип історії», зорієнтований на творення чогось великого, котре потребує взірців минувшини³³.

Такою програмою, скерованою у майбуття, був проект новітнього українського відродження, який вимагав «монументальної» репрезентації національної минувшини, зокрема представлення її як певної цілісності в історичному часі та просторі.

Зазначимо, що вищезгаданий М.Кордуба розглядав «Історію України-Руси» з перспективи «українського рісорджіменту (італ. *Risorgimento*. – Авт.)», себто національного відродження³⁴. На думку О.Оглоблина, «сама історія цього відродження становить у концепції Грушевського основний зміст української історії 19-20 століття»³⁵. Водночас він обстоював думку, що «Грушевський великою мірою зв'язаний був з українською громадською думкою другої половини XIX століття»³⁶.

Власне, пов'язаність М.Грушевського з традиціями української історичної та суспільно-політичної думки XIX ст. значною мірою визначала конструкцію його великого тексту.

Зрештою, на виразний зв'язок своєї студії з проектом українського національного відродження однозначно вказав і сам автор «Історії України-Руси» у передмові до першого видання першого тому (1898). «Мені мило, – писав М.Грушевський, – що *вихід сеї книги припадає на столітє нашого відродження; нехай вона буде йому привітом*»³⁷.

Таке декларування призначення багатотомника у контексті столітнього ювілею публікації перших трьох частини поеми І.Котляревського «Енеїда» (1798), з котрою пов'язують початок

нової української літератури і, водночас, вважають її прологом до українського національного відродження XIX ст., видається показовим і навіть ключовим моментом!

«У нас – розсипана етнографічна маса, слабкі, майже призабуті історичні спомини, і тільки на західнім галицькім закрайчику (окраїні. – Авт.) – початки нового національного життя. В руках нашого покоління – національне відродження нашого народу, або – новий період національної деморалізації, зневіри і повної летаргії, з котрого нарід може й не прокинутися» – відзначає автор в одному зі своїх публіцистичних творів³⁸.

У іншій замітці він зауважує: *«Українське суспільство почасті загубило своє минуле, часті втратило ключі до нього. Навіть доба, близькість і зв'язок із якою відчувався найбільш живо, – козацтво, – не стільки підносила енергію видовищем високого підйому народного життя, скільки пригнічувала її тим потрактуванням, яке давалося їй авторитетнішими представниками українських студій, самими українцями»*³⁹.

Варто відзначити і досить несприятливі соціокультурні передумови й інтелектуальні обставини, за яких розпочалася та тривала реалізація проекту М.Грушевського: роздвоєння культурного простору на півдавстрійську та підросійську частини, зародковість інституціональної мережі національної науки, зростаюча політизація українського руху, воєнні та революційні лихоліття, інерційність і провінційність мислення багатьох місцевих інтелектуалів, які й досі дотримувалися подвійної малоросійської / імперської лояльності тощо.

Тим більше, що пізнавальна ситуація на обширах монархічної держави Романових у другій половині XIX – на початку XX ст. розгорталася у руслі специфікації чи виокремлення з імперського історіописання, з одного боку, великоросійського національного дискурсу, а, з іншого боку, течії, скерованої на модернізацію «всеросійської» історії, що претендувала на концептуалізацію всієї східноєвропейської історії, зокрема української минувшини (К.Бестужев-Рюмін, Д.Іловайський, М.Устрялов та ін.)⁴⁰. Відтак М.Грушевському як автору-творцю великого національного нарративу доводилося не тільки змагатися за демонтаж «звичайної» (імперської) схеми російської історії, а й реагувати на новітні дискурсивні практики, що вибудовувалися як навколо формації

модерної російської національної ідентичності (М.Любавський, П.Мілюков, С.Платонов та ін.), так і у річищі старих і нових ревізій (М.Ростовцев та ін.) «всеросійського» минулого⁴¹.

Водночас праві та монархічні кола надзвичайно гостро реагували на спроби М.Грушевського представити українську історію на теренах підросійської України. Приміром, намір М.Грушевського посісти 1907 р. кафедру російської історії університету Св. Володимира, яка звільнилася після смерті П.Голубовського, спричинив напрочуд інтенсивну і жорстку компанію проурядової преси. Український учений був змушений навіть звернутися до суду, щоб спростувати очевидний наклеп, оскільки лідер київських монархістів Б.Юзефович – син сумнозвісного М.Юзефовича охрестив його «ученим брехуном», а на судовому процесі назвав історичні студії М.Грушевського «науковими захопленнями політичного фанатика»⁴².

Втім, хоч Б.Юзефовичу спершу присудили 10 рублів штрафу та 3 дні домашнього арешту, проте згодом виправдали повністю за ухвалою Київської судової палати⁴³. Відтак справа з обранням М.Грушевського на кафедру російської історії зазнала цілковитого фіаско.

Зауважимо, що М.Грушевський майже одразу після публікації кількох томів «Історії України-Руси» планував видати її однією зі світових мов. Зокрема, у листі до Ф.Вовка від 8 вересня 1902 р. він розмірковує про можливість німецького перекладу, позаяк уважає, що такий захід «спричиниться до *популяризації нашої національної ідеї*»⁴⁴. Цей задум був реалізований лише почасти у вигляді видання німецького перекладу першого тому «Історії України-Руси»⁴⁵.

Згадаємо і про спробу М.Грушевського підготувати й опублікувати російськомовну версію великого тексту, принаймні у вигляді серії витягів, які б мали представити українську історію, спершу доби Київської Русі⁴⁶, згодом – інших періодів. З обсягу цього проекту, крім згаданого тому, котрий відповідав 4 розділам першого тому другого українського видання, побачило світ ще 2 томи, присвячені козацькій минувшині⁴⁷.

Проте велика оповідь М.Грушевського спричинилася написання кількох авторських курсів із національної історії, призначених широкому загалу, зокрема «Очерк истории украинского на-

рода» (1904) , «Ілюстрована історія України» (1911), «История украинского народа» (1914) та ін.

Врешті-решт, слід зупинитися й на особистості автора «Історії України-Руси», позаяк проект великого нарративу апіорі потребує від ученого надзвичайного, гідного безмірного подиву дослідницького максималізму, величезного напруження та фантастичної працездатності, себто стійкого балансу високих інтелектуальних, психологічних та етичних якостей. Тим більше, що «тягар» великого тексту вимагав справді-таки жертвовної, практично месіанської посвяти протягом усього свідомого життя!

Б.Крупницький уважав, що таким підмурком у творчому профілі М.Грушевського було своєрідне сполучення релігійності з раціоналізмом, авторитарності з напрочуд сильним інтелектом⁴⁸.

Сучасні вчені наголошують на етико-релігійному аскетизмі М.Грушевського⁴⁹. Значну роль у формації М.Грушевського як особистості й інтелектуала відіграла сімейна традиція, сперта на священницький пістет до пам'яті предків та середовища їхнього буття⁵⁰, в якій, очевидно, варто шукати витoki такої самопосвяти. Скажімо, М.Грушевський згадував свого батька як *«тип українського робітника, у котрого в крові культ роботи – не для збагачення, не для кар'єри, а для роботи самої»*⁵¹. Безперечно ці риси чи навіть своєрідний «культ» працівника сповна успадкував і творець «Історії України-Руси». *«Написання суцільної історії України рано, ще в київських часах, стало мою задушевною гадкою, до певної міри питанням чести й свого покоління, супроти того, що й найвидніші репрезентанти української історіографії старшої генерації тоді ще вважали се річчю, для якої час іще не наспів...»*, – зазначив М.Грушевський у своїй автобіографії⁵².

Проте автор великого тексту мав ще одну важливу інтелектуальну й культурну прикмету – енциклопедичний спосіб засвоєння й організації наукових знань, передусім, нестримний потяг до універсалізму! Недаремно з-поміж кількох тисяч праць ученого віднаходимо не тільки славнозвісні «Історію України-Руси» та її супутницю – «Історію української літератури» (6 томів, 1923-1930)⁵³, а й систематичний курс із всесвітньої історії (у 6 частинах)⁵⁴, капітальну соціологічну студію – «Початки громадянства (генетична соціологія)» (1921), численні культурознавчі праці, белетристику й розлогу політичну публіцистику!

Власне, в особі М.Грушевського споглядаємо цікавий профіль українського інтелектуала-енциклопедиста кінця ХІХ – початку ХХ ст., що пов’язує його зі схожими (за дивовижною універсальністю й розмахом дослідницьких, культурних, політичних та інших практик) і, zarazом, такими відмінними постатями М.Драгоманова та І.Франка. Наведені роздуми примушують замислитися щодо формації типу інтелектуала-енциклопедиста на культурному полі тодішнього українства, котрі мимоволі асоціюються з цими особистостями.

Зауважимо, що, попри різноманітні оцінки М.Грушевського як політичного та громадсько-культурного діяча, особливо після доби української революції 1917-1921 рр., його найбільша праця розглядалася як *«найповажніший духовий продукт останніх десятиліть на просторі всієї Руси-України»*⁵⁵.

Це інтелектуальне становище М.Грушевського та його великого тексту визнавалося більшістю його політичних опонентів. Приміром, Д.Дорошенко у листі до С.Шелухина від 17 квітня 1924 р. зазначав: *«Грушевський, який би він не був несимпатичний як людина і як діяч, безперечно – видатний учений; зробив він дуже багато, і без його праць ніхто тепер, працюючи над історією України, обійтися не може, та довгий час не зможе обійтися й на далі»*⁵⁶.

Таким чином, у середовищі культурного українства «Історія України-Руси» стала не тільки знаковою працею, а своєрідною основою, ба навіть відліком модерного українського історіописання, котру сприймали, заперечували повністю чи частково, доповнювали, відкидали новітні автори практично будь-яких візій або концепцій на ниві української історії. Та й сучасні дослідники висловлюють думку, що спадщина М.Грушевського – *«це фундамент, на якому стоїть українська історична наука, але самого лише фундаменту для входження повністю відсепарованої української історії в історію світову, і навпаки, на жаль, замало»*⁵⁷.

«Органічна цілість», «колесо еволюції» та факторний підхід у дослідницьких стратегіях М.Грушевського

Питання про методологічні та теоретичні засади конструкції «Історії України-Руси» і до сьогодні залишається одним із найцікавіших та найсуперечливіших з обсягу всієї творчої спадщини

М.Грушевського. Зазвичай гадають, що М.Грушевський як історик первісно формувався у руслі позитивістської парадигми історичного пізнання.

Приміром, О.Гермайзе називав М.Грушевського «істориком суворой *позитивістичної школи*»⁵⁸. О.Пріцак розглядав молодого М.Грушевського як «*послідовника класичного позитивізму* (Конт, Спенсер), але з *еволюціоністично-біологічною закраскою* Гекеля (Ernst Haeckel, 1834-1919) та з утилітаризмом, що нагадує Дж.Мілля та Бентема (Jeremy Bentham, 1748-1832)»⁵⁹. У схожому дусі висловлювався й Я.Дашкевич, який уважав, що М.Грушевський творив у руслі методології позитивізму⁶⁰.

Згодом історичні погляди М.Грушевського зазнали суттєвих трансформацій. Відтак сучасні дослідники тримаються думки, про полістильну природу його світосприйняття та поглядів.

Скажімо, Л.Зашкільняк вважає, що М.Грушевський був «автором оригінальної *раціоналістичної методології історії*, яку у загальних рисах можна назвати “етно-соціальною”», котра сполучила різноманітні елементи «від *романтизму і просвітництва, через позитивізм до психології народів і неокантіанства*»⁶¹. Аналогічні думки про розмаїття стильових компонентів у методології М.Грушевського побутують і в студіях інших науковців (В.Гоцуляк, В.Тельвак)⁶².

Втім, питання про те, як саме різноманітні стильові складові, провідні ідеї та концепти М.Грушевського сполучаються у конструкції його великого тексту «Історії України-Руси» і досі залишається актуальним та спричиняє гострі наукові дискусії. До того ж, вивчення цієї найбільшої студії українського вченого ускладнюється стриманістю, точніше за висловом І.Витановича, «незвичайною *обережністю перед схематизацією*», котра була властива М.Грушевському⁶³.

І дійсно останній виявляв надзвичайну стриманість, а часто густо недомовленість щодо низки методологічних проблем у більшості своїх текстів. Натомість він наголошував на фактографічній зумовленості, точності та доказовості висновків і узагальнень. «Всякий в праці науковій мусить виразно відрізнити факт від догадки або відомости незафактованої; *фактичний вивод може повстати тільки на основі фактів*», – згадує вчений у одній із своїх рецензій⁶⁴.

Отож славнозвісна теза про «неперестаний скептицизм»⁶⁵ (М.Кордуба афористично нарік її «абсолютним критицизмом»⁶⁶, а один із перших радянських інтерпретаторів Ф.Ястребов – «гіпертрофованою пошаною до джерела!»)⁶⁷ сформульована майбутнім автором «Історії України-Руси» ще на зорі академічної кар'єри, яскраво простежується у його оповіді. Відтак майже одразу великий наратив М.Грушевського здобув реноме *«повної критичної історії українського народу»* (В.Доманицький)⁶⁸, принаймні на теренах українського історіописання.

Зауважимо, що М.Покровський – знаний та ерудований дослідник і, заразом, непримиренний опонент М.Грушевського, рекомендував своїм слухачам перший том «Історії України-Руси» як гарний довідник. Причому він наголошував, що «Грушевський в своїх перших томах, присвячених Київській Русі є *найбільш свіжим і найбільш європейським дослідником»*⁶⁹.

Вищезгаданий М.Кордуба у великій рецензійній статті (понад 100 стор.), присвяченій «козацькому циклу» томів «Історії України-Руси» характеризував М.Грушевського як чудового історика-аналітика, який звертав найбільшу увагу на опрацювання джерел, аніж на конструктивну довершеність багатотомника⁷⁰.

Один із відомих учнів М.Грушевського – В.Герасимчук означив творчу манеру свого великого вчителя як «мікроскопійну докладність»⁷¹.

Та й сучасні історики вважають найбільшу працю М.Грушевського «непервершеною у використанні джерел і літератури» (Ф.Сисин)⁷², розглядають «Історію України-Руси» як «історичну синтезу аналітичного характеру» (О.Домбровський)⁷³, а її автора називають «великим фактографом» (Я.Ісаєвич)⁷⁴ та «прекрасним аналітиком-фактологом» (Я.Дашкевич)⁷⁵. Вочевидь, ці враження та рефлексії щодо критично-аналітичної спрямованості та сциєнтистської основи багатотомника М.Грушевського в українській історіографічній рецепції є домінуючими і до сьогодні.

У цьому ж річищі варто розглядати і ставлення М.Грушевського до такого поширеного інструменту на теренах позитивістського історіописання як генералізація. Не випадково чимало авторських застережень щодо генералізації тих чи інших відомостей із різних джерел, не кажучи вже про відповідні спроби тогочасних учених, споглядаємо на сторінках «Історії України-Руси»⁷⁶.

Більше того, у вступній статті до третього тому «Жерел до історії України-Руси» М.Грушевський доволі гостро прореагував на закиди В.Щербини – рецензента з «Киевской старины» і, за-разом, учня В.Антоновича про відсутність загальних висновків щодо фактографічного матеріалу, опублікованого у першому та другому томі цього серійного видання⁷⁷. Вочевидь, роздратування автора й публікатора джерел викликали не тільки зауваги рецензента про те, що М.Грушевський послідовно уникає більш-менш широких узагальнень, а й своєрідне означення його творчої манери, котру В.Щербина назвав «лабораторним методом»⁷⁷.

У відповідь М.Грушевський із неприхованим невдоволенням щодо сентенцій настирного рецензента зауважив: «Я думаю, що *мої розвідки служать живим протестом против таких передчасних генералізовань*. Як робилися звичайно такі “загальні виводи”? Ловилося кілька випадкових виказів, їх а ргіогі уважано за показчики загальних норм, і от на підставі кількох таких показчиків готові “середні цифри”, а з порівняння таких середніх цифр ріжного часу і ріжних місць – готовий загальний образ розвою оподаткування в певнім часі, або теорія прогресії його в певнім географічнім напрямі»⁷⁹.

Втім, М.Грушевський не виключав і введення гіпотетичного елементу до історичних студій, хоч і обмежував цю процедуру певними межами та передумовами, котрі загалом спиралися на вимогу емпіричної чи фактографічної достатності. «Я гадаю, що з одним “математичним методом”, у сенсі підведення підсумків категоричним ствердженням джерел, наука не піде далеко; вважаю, що *будь-яка гіпотеза має право на існування, оскільки для неї є підстави, якщо вона в змозі пояснити що-небудь і не суперечить незаперечним даним науки*; гадаю, що жодна гіпотеза не зашкодить успіху дослідження, якщо пропонується тільки, як гіпотеза», – відзначає автор⁸⁰.

Зрештою, наявність попередніх гіпотез, які висувалися на ґрунті відомого й опрацьованого фактографічного матеріалу, вважають типовою складовою позитивістських дослідницьких стратегій⁸¹. Однак, ставлення М.Грушевського до таких поширених і традиційних дослідницьких інструментів як генералізація та висунення гіпотез, свідчить про потужний об’єктивістський сцієнтизм, який відіграв поважну, ба навіть вирішальну роль у його формації як інтелектуала.

Цей скептицизм і критичні настанови М.Грушевського поширювалися й на різноманітні теоретичні конструкції, хоч він відводив досить поважну роль висуненню оригінальних концептів, оскільки вони спричиняли розмаїтті інтелектуальні реакції. Наприклад, у великій рецензій статті, присвяченій теорії Яна Пейскера, український історик зауважує: «Сміло, талановито поставлену єретичну теорію, що будить гадки, запліднює їх новими ідеями, дає нове освітлення нашому матеріалови, вважаю далеко кориснішою для загального поступу нашого знання, ніж скромні і обережні сіренькі праці, що збирають до купи всіми науковими авторитетами прийняті і до дальшого розповсюдження апробовані ідеї й ідейки, і з сього погляду високо цінно визначні конструктивні здібності, сміливість гадки і широку ерудицію автора»⁸².

У наведеній цитаті незаперечно вгадуються настрої українського інтелектуала, котрий продукував кардинальні новації, зокрема виступав з деконструкцією імперської схеми і, заразом, пропонував нову конструкцію української історії, а відтак і усієї східноєвропейської минувшини як низки самостійних національних історій. Та теорію Я.Пейскера, як і всі інші, М.Грушевський оцінює, передусім, зі сцієнтистських позицій, себто прагне з'ясувати наскільки добре вона «працює» на емпіричному матеріалі.

Певне уявлення про фактографічний скептицизм М.Грушевського, який добре виявляється у ставленні до різноманітних конструкцій, можемо скласти з його реакції на концептуальні пропозиції російського історика М.Рожкова – учня В.Ключевського і, водночас, новоспеченого адепта соціологізації історії й прихильника марксизму. «З молодечим запалом, не зв'язаний тими численними обмеженнями, які звичайно висувуються при довším, глибším самостійнім студіюванню матеріалу ділить він (М.Рожков. – Авт.) жите на категорії, систематизує явища, пильнує аби одна категорія вповні згідно з теорією розвивалася з другої... При всім тім праця Рожкова має свою цінність. Оригінальна система, що змушує автора зсувати ріжні факти з насиджених місць, повертати їх иньшим боком, хоч би й догори ногами, користна сею, певного рода "переоцінкою" матеріалу», – підкреслює рецензент⁸³.

Зрештою, місце студії М.Рожкова М.Грушевський визначає спираючись, передусім, на фактологічну основу. Саме з фактографічної перспективи проступає і зацікавлення рецензента, і

його критична налаштованість. Власне, двозначність коментаря українського історика є досить показовою, позаяк він не відкидає соціологічне конструювання апіорі, проте значною мірою сприймає його у руслі фактологічного сцієнтизму.

З такої перспективи, мабуть, не варто дивуватися, що підходи М.Грушевського щодо концептуалізації української минувшини, з одного боку, досить складно проступають крізь величезну масу фактографічного матеріалу, а з іншого боку, формуються поволі, у постійній конфронтації з критично-аналітичними інтенціями. Відтак авторська конструкція доволі часто виглядає невиразною, розмитою, а почасти й суперечливою, розлогою і багатозначною.

Зазначимо, що історичне письмо М.Грушевського, зокрема його великий текст, породжувало напрочуд різні асоціації. І.Франко якось зауважив, що «психічній вдачі нашого автора відповідає також його стиль, який можна назвати *“холодною прозою”*»⁸⁴. М.Василенко вважав, що «характер викладу» М.Грушевського є *оповідальним*, оскільки його оцінки та зауваги щодо підходів чи концепцій інших істориків перенесені до приміток⁸⁵. В.Пічета висловлював думку, що у великому тексті М.Грушевського «дивовижне знання матеріалу і літератури сполучається з *майстерним викладом, виразним, яскравим, образним*»⁸⁶.

Натомість Б.Крупницький акцентував увагу на саркастичних та іронічних нотках як у стилі поведінки, так і творчій манері автора «Історії України-Руси». «*Саркастично-іронічний тон* до певної міри помітний не тільки в обходженні М.Грушевського з людьми, але і в його писаннях», – наголошує Б.Крупницький⁸⁷.

Вочевидь, наведені зауваги демонструють не тільки розмаїті рефлексії та суб'єктивні враження тодішніх інтелектуалів щодо цієї великої оповіді, а й свідчать про наявність різних семантичних шарів у письмі М.Грушевського.

Насамперед, варто згадати про призначення великого тексту, котре скеровувало автора «Історії України-Руси» до представлення української історії як певної цілісності та її тягlostі у часі та просторі. Більше того, у «Вступних замітках» до третього видання першого тому (1913) М.Грушевський навіть пророкує, що «не мине ще повних десяти літ, а *конструкція української історії як органічної цілості від початків історичного життя руських племен до наших часів буде здаватися таким же нормальним*

явищем, як десять літ тому здавалося (і тепер здається людям, які не мали нагоди над сим задуматися) оте вклеюванне українських епізодів в традиційну схему “государства Россійского”»⁸⁸.

Прикметною рисою цієї цитати М.Грушевського є те, що йдеться про *конструювання* національної минувшини, себто авторська заувага сприймається майже в неокантіанському дусі! Схоже, що ідея конструювання української історії визрівала в історика поступово, принаймні її не простежуємо у вступі ані першого (1898), ані другого (1904) видання першого тому.

Втім, у вступних заувагах до першого видання органічні інтенції М.Грушевського, які нав’язують цілісне представлення образу національної історії, проступають досить виразно. Приміром, він наголошує, що *«ми маємо перед собою живий народній організм; лінгвістичні, етнографічні, антропологічні, культурно-історичні прикмети і обставини відрізняють його виразно від усіх інших і між ними – від найбільше близьких до нього слов’янських народів – великоросійського, польського, словацького, і зв’язують його складові частини в одне народне тіло в сучаснім і минулім»*⁸⁹.

Зрештою, у випадку з «Історією України-Руси» не варто генералізувати означені спостереження. Проте органіцизм постає як один із наріжних каменів концептуалізації / схематизації М.Грушевського, котрий обумовлює як вибір низки інструментів, так і загалом усю його дослідницьку стратегію.

На цьому місці зауважимо, що ідея органіцизму⁹⁰, себто уподібнення людського суспільства до природного організму / тіла, походить із давніх часів, принаймні, від доби античності. За гаданої простоти органіцизм, у текстах М.Грушевського, відіграє не тільки поважну роль, а й продукує низку цікавих смислів. Відтак доцільно зупинитися на тих інтелектуальних перетвореннях, який зазнав означений концепт на теренах історіописання.

Зазвичай органіцизм пов’язують з конструкціями т. зв. життєвих циклів та функцій організму у сенсі їхньої повторюваності та неодмінною інваріантністю – конечністю природного і, заразом, соціального буття, що, звісно, постулює телеологічність історичного руху. Приміром, циклічну модель споглядаємо у базовій тричленній формулі – народження, становлення, вмирання чи у вигляді її багатоманітних проєкцій із різною кількістю складових.

Зрештою, в античну добу зародилася думка, котру здебільшого приписують Платону, за якою ціле є чимось більшим, ніж звичайна сума його складових. Ця теза є наріжною ідеєю в конструкціях органіцизму як висліді натуралістичної програми пізнання на обширах соціогуманітаристики, в межах якої суспільство розглядається як частина світу природи, а соціальне буття як різновид природного життя. Звісно до циклічних / органічних мотивів історичного руху апелювали і пізніше. Зокрема, у ранньомодерні часи цю ідею обстоював італійський філософ Джамбатиста Віко.

Та справжній злам в європейській соціогуманітаристиці щодо побутування уявлень, пов'язаних із органіцизмом, стався протягом модерної доби, особливо впродовж XIX ст. Засадні трансформації наукової картини тогочасного світу зумовили гостре змагання між механіцизмом й органіцизмом.

Здавалося, що зазначений інтелектуальний конфлікт спирався, майже виключно на розвій природничих та математичних наук, а відтак транслювався в соціогуманітаристику опосередковано. Проте нечуваний, до того часу, соціальний і політичний динамізм XIX ст. творив власні терени конфронтації аксіоматичних і механістичних візрців світосприйняття з органічними конструкціями, в яких прагнули відобразити мінливість, часто-густо невпорядкованість, стихійність, імпульсивність, ба навіть хаотичність людського буття.

Не випадково провідниками своєрідного «натурфілософського бунту» супроти канонів механістичного природознавства стали німецькі класики-ідеалісти Г.-В.Гегель та Ф.-В. фон Шеллінг.

Скажімо, Г.Гегель пов'язував різноманітні стани «природного духу» як окремих індивідів, так і націй з віковою різницею їхнього життя⁹¹. Звідси і походить його знаменита теза про чотири вікові стани всесвітньої історії (дитячий, юнацький, зрілий та старечий)⁹². Отож американський учений Гейден Вайт уважає, що, за модусом аргументації, філософія історії Г.-В.Гегеля незаперечно є органіцистською⁹³.

Схоже представлення соціального світу обстоював і Ф.-В. фон Шеллінг, який наголошував на органічному розумінні самої природи історичного часу⁹⁴. Ба більше, у його працях йдеться про метафізичний чи органічний спосіб відчуття мислення та дії⁹⁵.

Вважають, що органіцизм чи органологія⁹⁶ постала у модерну добу як спосіб осягнення своєрідного зв'язку між ідеальним і реальним. Заразом вона стала інтелектуальною опозицією до раціональних, універсальних і нормативних конструкцій, з якими ототожнювали ідеали Французької революції кінця XVIII ст.

Натомість ідея органічного розвитку, яка повсюдно панувала в романтичному історіописанні XIX ст., мала своїм вислідом думку про унікальність історичного буття, зокрема неповторність національного / народного духу та його різноманітних перевтілень. Адже плин історії можливо відчуті тільки один-єдиний раз, себто вловити певний його момент або стан. Чільним репрезентантом цієї візії був М.Костомаров.

Такі романтичні уявлення, вочевидь, підважували і, кінець-кінцем, звели нанівець моралізаторські мотиви, які належали до неодмінних атрибутів пізньопросвітницького історіописання.

Зрештою, органіцизм посів чільне місце не тільки в німецькій класичній філософії та романтичних системах світобачення, а й у позитивістському історіописанні. Проте у позитивістській органології практично не залишалося жодного місця для побутування духу народу / нації. Натомість ширилися біологічні чи механістичні аналогії, часом доведені до крайнощів, приміром, як у соціал-органіцизмі Г.Спенсера.

Зазначимо, що О.Пріцак саме з впливами Г.Спенсера пов'язував ідею «органічного розвитку суспільного процесу», котра побувала в текстах М.Грушевського⁹⁷. Вочевидь, позитивістський органіцизм, щоправда, позбавлений надмірностей суцільного натуралістичного уподібнення суспільства був однією зі стрижневих ідей у концептуалізації М.Грушевського.

Звісно український історик досить щедро послуговувався натуралістичними, ба навіть фізіологічними метафорами. Приміром, він означував Україну у добу революційних потрясень 1905-1907 рр. як «*організм тяжко ослаблений довгою хворобою, довгою деструкційною роботою сильних реактивів, обезвладнений, отросений*»⁹⁸. Відтак у його текстах повсякчас згадується про «*летаргу ослабленого організмом*»⁹⁹ і навіть про «*організм-реконвалесцент*»¹⁰⁰.

У цьому ж дусі М.Грушевський досить часто описував й перебіг історичних подій. Наприклад, історик уважав, що після Берестецької поразки 1651 р. «*національний організм давав собі*

раду з заданими ранами»¹⁰¹. У відповідному ракурсі він розглядав і погляди К.Саковича та М.Смотрицького – головних речників компромісу між уніатською та православною церквою 1620-х років, котрі означив як спроби запобігти «*прогресивному паралічеві руського тіла*»¹⁰².

Часом натуралістичні / фізіологічні розумування М.Грушевського набувають майже віталістичного забарвлення. Зокрема, згадуючи про двоїстість політики князів та «етнографічно-культурний розлом» у Великому князівстві Литовському він зауважує, що вони «мусили дуже сильно ослаблювати силу супротивлення против польських окупаційних плянів, і *взагалі підтинали сили організму в. князівства, саму життєвість його*»¹⁰³.

Однак, такі натуралістичні пасажі не генералізувалися М.Грушевським до крайньої, точніше граничної межі. Зокрема, український учений досить скептично ставився до спроб науковців другої половини XIX – початку XX ст. віднайти та формалізувати соціальні й історичні закони на засадах органіцизму / органології. Втім, саме означені соціогуманітарні уявлення й спричинили виникнення низки біоорганічних теорій суспільства як своєрідного надорганізму в інтелектуальному дусі еволюційної біології. Наприклад, французький соціолог Р.Вормс пропонував розглядати суспільство як «надорганізм» (фр. *supra-organisme*)¹⁰⁴.

Будь-що-будь, але з присмерком позитивізму на початку XX ст. ідея органіцизму все ж таки не зникла з соціогуманітаристики. Натомість ця методологічна стратегія потрапила в «силові поля» неокантіанства та соціологізації історії, які творили з «органічними» концептами разючі й цікаві інтелектуальні мутації, спричиняли їхнє перетікання в інші предметні області, продукували інструментальні трансформації тощо. Скажімо, на межі XIX-XX ст. у соціогуманітаристиці поширилася соціально-психологічна та структурно-функціональна версії органіцизму.

У таких візіях цілісність людського суспільства виводилася з ідеї колективної свідомості чи загального розуму як самостійної реальності, що є чимось іншим, аніж звичайна сума чи сполучена свідомість усіх індивідів і т.п. Крім того, суспільство розглядалося як надорганізм, головною метою якого є підтримання соціальних інститутів та їхніх функцій, себто органіцизм перетворювався у функціоналізм чи структурно-функціональну парадигму

гуманітарного пізнання. Відтак видозмінені ідеї органології побутували у численних концепціях гештальтпсихології, емерджентної еволюції, органічного індетермінізму тощо.

Самостійне призначення у тодішній світовій соціогуманітаристиці здобула й циклічна органологія. Вона репрезентована в різноманітних теоріях культурно-історичних типів чи цивілізацій (М. Данилевський, А. Тойнбі та ін.), в яких антитеза органічного та механічного, іноді представлена як конфлікт культури й цивілізації (О. Шпенглер).

Органіцизм справив помітний вплив і на нову версію віталізму на межі XIX – початку XX ст. Приміром, один із найвідоміших адептів неокантіанського повороту Г. Ріккерт уважав, що тодішня філософія життя дедалі більше позбавлялася інтуїтивізму і набувала вигляду «натуралістичного біологізму»¹⁰⁵. Ця «натуралістична» метаморфоза тогочасного віталізму робила його досить привабливим для багатьох науковців, які обстоювали сциєнтистське й об'єктивне представлення багатоманітного історичного життя.

Деякі з цих інтелектуальних і культурних впливів споглядаємо і у текстах М. Грушевського, зокрема у його публіцистичних писаннях. Наприклад, в одній із розвідок, видрукованих за часів революції 1905-1907 рр., він зазначає: «очевидна річ, що як *народність* являється не простим механічним конгломератом, а певним *організмом*, зв'язаним суспільними потребами, змаганнями й цілями незалежно від державних границь, то вона так само несе в цілості повну відвічальність за свою національну діяльність незалежно від державних поділів і границь»¹⁰⁶.

В іншій публіцистичній замітці М. Грушевський зауважує, що «*треба Духа божого над молекулярним процесом хаосу – треба ширшої провідної ідеї в сім атомізмі дрібних діл, взагалі ідеологічного елемента, який би зібрав в органічну цілість сю розсіпану храмину*, надав ціль і значінне сим атомам, а не дозволив розпастися й переродитися в просту егоїстичну роботу для грубоособистих цілей і завдань»¹⁰⁷.

Зазначимо, що у його знаменитому есе «Звичайна схема “руської” історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства» ідея цілісного та «органічного» представлення національної історії висувається як один із найважливіших інструментів демонтажу генеалогічної-централістичної конструкції ро-

сійської минувшини. Відтак він наголошує – «дуже сумніваюся, щоб хтось, хто вчився “руської історії” по звичайній схемі, потрапив зв’язати її (козачину XVII в. – Авт.) в своїм представленню з ранішшими і пізнішими стадіями історії української народності, мислив би історію в її органічній цілості»¹⁰⁸. Власне, ідея представлення української історії як «осібної цілості» побутує ще у ранніх рецензіях М.Грушевського¹⁰⁹, себто постає як предтеча майбутньої «монументальної конструкції» великого національного нарративу.

Таким чином, у наведених пасажах показовим є пов’язання органіцизму з ідеєю національної цілісності. Загалом процитовані розумування М.Грушевського виказують уже не позитивістське, а, значною мірою, соціологічне потрактування органічної цілісності («цілості»), зокрема демонструють його спробу сполучити ідеальні й матеріальні чинники світу минувшини.

На його думку, історія стає *«органічною цілістю, коли в основу досліду кладеться соціальний і культурний процес, де тяглість не переривалася ніколи, де хоч би й найрізкіші зміни налягали на стару, тривку основу, яка тільки поволі змінялася під їх впливами»*¹¹⁰. Водночас автор уже в першому видання першого тому згадує про культурну боротьбу за часів національного відродження XIX ст. для *«осягнення ідеалів, що в’яжуть в один організм народі маси з тою новою інтелігенцією»*¹¹¹.

Втім, ідея цілісності у представленні М.Грушевського має ще один край важливий сенс – органічне сполучення й зв’язок усіх історичних епох на українських обширах¹¹². Однак, органічний концепт пов’яже не лише час, а й простір як терен історичного побутування народу. Приміром, західноукраїнські землі історик розглядає як *«суцільну область, органічно пов’язану в одне ціле»*, хоч вона й складається з трьох частин, що віддавна входили до *«складу різних політичних організацій, з їх самобутнім суспільним і культурним життям»*¹¹³.

Виглядає, що органічний лейтмотив великого тексту М.Грушевського зорієнтований на відтворення, реконструкцію складного, суперечливого українського історичного процесу, попри численні флуктуації, розриви, трансформації, розмаїті впливи та чинники, врешті-решт мінливу просторово-часову конфігурацію. За висловом С.Плохія, «подати історію різних українських земель як

минувшину цілісного національного організму – один із найбільших викликів й одне з головних завдань наративу Грушевського»¹¹⁴.

Зауважимо, що історичні візії з обсягу органіцизму суттєво розширювали інструментальні можливості вчених-гуманітаріїв, зокрема дозволяли досить вільно мігрувати з одного дослідницького поля на інше. Більше того, органіцизм продукував конструкції, розраховані на динамічність, мінливість світосприйняття, яке адсорбувало численні зміни й трансформації світу історії на зламі ХІХ – ХХ ст. Відтак органічне представлення фактографічного матеріалу було зорієнтоване на те, щоб зловити та зафіксувати певний стан історичного руху у його незчисленних виявах.

Ці інструментальні властивості органіцизму як методологічної стратегії видавалися вельми привабливими багатьом історикам, особливо тим, які прагнули повніше відобразити складну просторово-часову палітру національної історичної сцени, зокрема її соціо- та етнокультурне підсоння, а відтак шукали адекватні засоби для репрезентації означених складових у своїх текстах.

Але скерованістю на тотальну мінливість соціального / національного буття в жодному разі не вичерпується неабияка привабливість «органічних» візій історії. Органіцизм виступав як інтегруюча аксіологічна настанова в практиках ученого-гуманітарія, яка дозволяла йому зберегти цілісність та забезпечити виразні межі освітлення відповідної дослідницької перспективи у неосязному морі фактографії, котре стрімко розширювалося у ХІХ, а тим паче у ХХ ст.!

У такому сенсі різноманітні конструкції з обсягу органіцизму на зламі ХІХ – початку ХХ ст. були однією з інтелектуальною предтеч холізму, себто ідеї конструювання суспільства як цілісної системи, хоч, звичайно у спрощеному, почасти навіть у вульгаризованому, примітивному вигляді.

Зазначені інструментальні спокуси були аж надто звабливими, щоб утриматися від багатоманітних впливів органіцизму, які циркулювали в тому чи іншому полі національної історіографії. Не залишалися вони й поза увагою відомих репрезентантів українського історіописання ХІХ – початку ХХ ст., зокрема М.Грушевського. Тим більше, що аксіологічний вектор відігравав поважну роль саме у проектах написання та представлення національних історій «скривджених» або «недержавних» націй.

Видається, що ці міркування, передусім скерованість на цілісне представлення української історії, були засадними для М.Грушевського у виборі органіцизму як одного з провідних концептів, навколо якого вибудовувалася конструкція національної минувшини. Зрештою, на сторінках «Історії України-Руси» ідея органіцизму («організму», «тіла») побутує у найрізноманітніших контекстах.

Зазвичай М.Грушевський уживає цю дефініцію для позначення етнополітичної чи державної зрілості певної спільноти чи суспільства. Скажімо, історик називає «державним організмом» або «політичним тілом» Київську державу¹¹⁵, Велике князівство Литовське¹¹⁶, Річ Посполиту («польський державний організм»)¹¹⁷, Кримське ханство («Кримську орду»)¹¹⁸ і навіть Україну за доби Хмельниччини¹¹⁹ та ін.

У процесі такого маркування виявляються і певні вподобання автора, зокрема його схильність застосовувати означення «осібне» та «замкнене політичне тіло». Відтак у тексті «Історії України-Руси» неодноразово споглядаємо ці визначення.

Приміром, М.Грушевський згадує про дреговичів та їх бажання «відокремитися в *осібне політичне тіло*»¹²⁰, Чернігівщину, котра «замкнулася в *осібне політичне тіло*, під проводом династії Святослава»¹²¹, Велике князівство Литовське, яке «не тільки за життя Витовта, але й по нім зістається *осібним політичним тілом*»¹²² і т.п.

Водночас автор багатотомника вживає й інше означення. Наприклад, він обстоює думку, що «Волинь *не сформувалася в замкнене політичне тіло*, а не мала своєї династії й переходила з рук до рук аж до другої половини XII в.»¹²³.

У схожому дусі М.Грушевський відзначає прагнення низки місцевих громад, зокрема на Київщині «зробити з своєї землі *замкнене політичне тіло*, з осібною династією, і тим забезпечитися від політичних пертурбацій»¹²⁴. Більше того, історик навіть обстоює думку про загальну тенденцію в історії Давньої Русі, котра виявилася у формуванні «землі-волости, як *замкненого політичного організму*»¹²⁵.

У цьому ж контексті він трактує й петицію подану послами Б.Хмельницького до Москви 14 (24) березня 1654 р., зокрема наголошує, що в ній «відчувається інший дух і напрям: *зробити з*

України замкнене державне тіло, васальну державу під протекторатом московського царя, закриту для всяких вмішань московського уряду та його агентів до внутрішніх українських справ»¹²⁶.

Зрештою, М.Грушевський досить часто оперує термінами «державний» чи «політичний організм» для представлення етно-та соціокультурних метаморфоз української історії. Наприклад, він тримається думки, що «український нарід і його територія, стративши свою державну одність, входив у склад *кількох чужих політичних організмів* (Польщі, Литви, Угорщини, Московщини). Політичні, церковні й інші відносини, розділюючи українську землю на кілька окремих частей, спільними інтересами тягли їх до тісніших зносин до інших чужородних країв і груп»¹²⁷.

У іншій розвідці історик зауважує, що «перші століття історичного життя українського народу наповнені неустанною, *завзятою боротьбою політичних організмів українських і польських* (почасти і угорських) за західне пограниччя, вічними пограничними війнами...»¹²⁸.

Неодноразово ці дефініції споглядаємо і на сторінках «Історії України-Руси». Зокрема, М.Грушевський згадує про ліквідацію чи «смерть» Великого князівства Литовського як «політичного організму» і «державного тіла»¹²⁹. Проте у його великому тексті віднаходимо й інші авторські означення, наприклад, боярського землеволодіння та бюрократії як «громадських організмів»¹³⁰.

М.Грушевський уживає органіцизм і в контексті опозиції до механічного. Однак, він майже ніколи не генералізує такі означення, котрими маркує та характеризує певні явища, процеси, факти, зокрема щоб наголосити на їх штучності, поверховості, умовності і т.п.

Приміром, розгортання державного будівництва давньої Русі автор представляє у такому вигляді: «Процес, який в *протиність сьому механічному процесу можна б назвати хемічним* – що все вводив в склад і живе кийвських провінцій вироблені еволюцією Кийвської держави норми...»¹³¹. Відтак у його багатотомнику йдеться про «механічну причину»¹³², «механічні зв'язки»¹³³, «механічний утвор (витвір. – Авт.)»¹³⁴ і т.п.

У такому ж дусі М.Грушевський послугується подібними означеннями у «Всесвітній історії в короткім огляді». Приміром, історик зауважує, що Польська держава другої половини XV ст.

«складалася з кількох частин, досить механічно зв'язаних з собою – самою тільки особою короля і великого князя»¹³⁵.

Втім, у конструкції великої національної оповіді органіцизм постає не тільки як спосіб вирізнення чи маркування, а й як інструментальний засіб для стадіального представлення світу минувшини. Недаремно в історичному письмі М.Грушевського органіцизм («органічна тяглість») розглядається як спосіб сполучення різних «фаз» або «стадій» історії, котрий дасть змогу простежити безперервність «народного буття». Та й на сторінках «Історії України-Руси» він пише про *«перші проби зв'язати в органічну цілість з сими загальнопризнаними “українськими часами” попередні віки історичного розвитку українського народу»*¹³⁶.

У передмові до сьомого тому цієї знакової студії автор зауважує, що козацька фаза української історії *«мусить бути докладно вияснена в своїх зв'язках з попередніми стадіями, бо органічна зв'язність і тяглість народнього життя не переривається вповні ні при яких змінах і переломах, поки живе даний нарід»*¹³⁷.

Загалом М.Грушевському властиве стадіальне представлення світу історії, яке він поширює не тільки на процеси високого рівня загальності, а й на досить локальні явища. Приміром, він вирізняє різні фази розкладу Київської держави, зокрема пов'язує закінчення першої стадії з князюванням Мстислава Володимировича¹³⁸. На його думку, *«границями посередніх стадій в сім процесі політичного ослаблення й упадку Києва можна з певним приближенням поставити перше (1169) і друге (1203) зруйнування Києва, а фіналом саму середину XIII віка»*¹³⁹.

Стадіальною локалізацією історик послуговується щодо цілих періодів української минувшини, зокрема стосовно занепаду Великого князівства Литовського¹⁴⁰, розгортання Хмельниччини¹⁴¹ та ін. Водночас він уживає стадіальну репрезентацію і щодо окремих культурних, церковних, соціально-економічних та інших процесів. Приміром, він зауважує, що *«найстарші стадії чорноморської торгівлі в наших краях вповні виходять за границі історії»*¹⁴².

М.Грушевський означає й різні стадії змагань навколо церковної унії кінця XVI ст.¹⁴³, становлення й розвитку привілейованого землеволодіння XVI – початку XVII ст.¹⁴⁴, соціальних взаємин між селянством і козацтвом¹⁴⁵ тощо.

Проте вчений застосовує стадіальну локалізацію і щодо дрібних подій та явищ як-от перебіг війн і навіть окремих козацьких походів і т.п. Він навіть пише про «перші стадії діяльності» засновника Кримського ханства – Хаджі-Герая¹⁴⁶, що демонструє наскільки глибоко укорінилося стадіальне маркування в авторському мисленні.

Зауважимо, що органічне та стадіальне представлення історії, сперте на позитивістське підґрунття, зазвичай сполучається з ідеєю невпинного чи т.зв. «вічного» поступу. Цей концепт, точніше різноманітні згадки про поступ та поступовість, досить рясно представлені в історичному письмі М.Грушевського.

«Віру в поступ, яку Грушевський ніколи не ставив під сумнів, в те, що світ стає чим раз кращим, можна відчутти безмала в кожному реченні, написаннім його рукою», – слушно зазначає Л.Білас¹⁴⁷.

Більше того, в публіцистиці українського вченого споглядаємо й цікаве означення поступу, в якому виразно проступають як натуралістичні складові, так і культурницькі мотиви. *«Людський поступ – це безконечне громадження мільярдів атомів сих малих діл, солідно і совістно сповнюваних. Як з незамітною творчої роботи мільярдів коральових поліпів виростають могутні громади коральових скал, так плідна муравельна праця поколінь, совісно сповнюваний буденний обов'язок незамітно громадають культурні капітали суспільности й людства»*, – стверджує історик¹⁴⁸.

У іншому місці покликуючись на чеський приклад (розвій чеського національного руху та його культурні досягнення) М.Грушевський уважає неабияким досягненням «винахід середньої лінії для заховання національної тяглости при вічнім поступі наперед, рівно з темпом загально-людського походу»¹⁴⁹. Вочевидь, можемо віднайти ще цілу низку схожих сентенцій у його публіцистичних писаннях.

Здавалося б, що стадіальне представлення світу минувшини, притаманне М.Грушевському, неминуче нав'язує висхідне та лінеарне розуміння прогресу, що традиційно асоціюється зі славнозвісним, класичним образом «драбини зі сходинками». Натомість автор звертається до іншого, потрактування поступу на обширах минувшини, котре нав'язує образ не «драбини», а *«колеса історичної еволюції»*¹⁵⁰.

Таке еволюційне розуміння поступу помітно корелює й стадіальне маркування М.Грушевського, котре у цьому контексті

набуває виразного релятивного сенсу, себто постає як та чи інша орієнтаційна, прикладна схема у насиченому фактографічному викладі. Отож уживаючи стадіальний поділ історик практично ніколи не формалізує ці конструкції. Натомість він залишає досить великий простір для читача, котрий часто-густо мав самостійно осягнути авторську локалізацію перетворень на підмостках минувшини.

Зазначимо, що М.Грушевський обстоював думку про конвенціональний, тобто умовний характер переважної більшості «всяких поділів і границь в безконечних перемінах історичної еволюції»¹⁵¹. Приміром, навіть хронологічну демаркацію між античним та ранньосередньовічним світом історик уважав, щонайменше, відносною. На його думку, «476 рік як кінець західньої Римської імперії *се чисто конвенціональна (условна) хронологічна межа*»¹⁵².

З такої перспективи стадіальна локалізація М.Грушевського відразу позбувається жорсткої прив'язки, котра задає ті чи інші межі каузальності на теренах минувшини.

Загалом авторське розуміння стадіальності хоч-не-хоч нав'язує зіставлення з поглядами М.Драгоманова, який вельми гнучко вживав цей поділ, зокрема щодо тривалості різних періодів, їхнього змістовного наповнення і навіть співіснування окремих стадій тощо. Втім, на відміну від М.Драгоманова автор «Історії України-Руси» зазвичай уникав упровадження певних установчих чи вихідних концептів у історичному письмі. Більше того, споглядаємо якусь апріорну нехоть М.Грушевського стосовно формалізації та генералізації фактографічного матеріалу.

Та повернемося до ідеї поступу на теренах історії у представленні М.Грушевського. У вступі до публіцистичної збірки, датованої лютим-березнем 1918 р., він мимоволі порівнює свої тодішні відчуття з настроями інтелектуала-просвітника Ж. де Кондорсе за часів потрясінь і лихоліть французької революції кінця XVIII ст. Зауважимо, що останній був автором раціоналістичної та стадіальної теорії поступу як безупинного «уліпшення людського життя»¹⁵³, себто апології інтелектуального та морально-етичного розвою історичної людини. Низку ідей Ж. де Кондорсе (часом його розглядають як попередника О.Конта!) сприймав В.Антонович – наставник М.Грушевського.

Втім, можливі й інші паралелі щодо потрактування поступу творцем «Історії України-Руси». Приміром, варто згадати Е.Дюркгайма,

погляди якого стосовно «еволюції моралі та суспільної організації» вподобав М.Грушевський¹⁵⁴. Тим паче, що у візії Е.Дюркгайма суспільний поступ постає як зростання можливостей для індивідуальної свободи людини у межах «органічної солідарності». До того ж, ідеї солідаризму тою чи іншою мірою сприймалися українським істориком.

У цьому контексті варто згадати цікавий коментар щодо національного месіанізму, котрий М.Грушевський простежує у літературних героїв романів визначного польського письменника Г.Сенкевича. «Ми знаємо, що нема нації, в якій-б сього (месіанізму. – *Авт.*) не було; дужим націям воно шкодить, слабшим помагає в певній мірі і здається воно нам загальним почуттям кожної нації, що вона має в собі життєві сили, сили оновлення. І як спільне се чуття всім народам, так спільна і дорога до життя, до оновлення – ясна і позбавлена всякого містицизму, розумного і економічного розвитку, розвою свободи і громадської солідарности», – зазначає історик¹⁵⁵.

Ця заувага досить добре репрезентує М.Грушевського як інтелектуала, котрий з одного боку, начебто виказує співчуття до месіанізму як вияву «життєвої сили нації», що нагадує віталістичні розумування, а, з іншого боку, протиставляє йому позитивістську ідею невпинного розвитку, хоч і не доводить цю контрверсію до граничної межі. У широкому сенсі він усіляко уникає інтелектуальних і світоглядних крайнощів, попри власні симпатії до певних поглядів.

Так чи інакше, незаперечним видається культурницька та соціальна підоснова, котра простежується в апеляціях М.Грушевського до ідеї поступу. Зазначимо, що понятійною зв'язкою регрес / прогрес історик послугується здебільшого у ранніх текстах, приміром, у відомій розвідці «Громадський рух на Україні-Руси в XIII віці» (1892)¹⁵⁶, котру навіть уважають своєрідною ілюстрацією його позитивістських поглядів¹⁵⁷. Натомість у пізніших працях, зокрема на сторінках «Історії України-Руси» вчений досить стримано й виважено оперує цими концептами, зокрема уникає категорично протиставляти поступ і регрес.

Насамперед, М.Грушевський уживає термін «поступ» для пояснення масштабних процесів і явищ світу історії. Скажімо, він обстоює думку, що «економічний і культурний поступ Німеччини, зв'язаний з розвитком міст і взагалі міського права»¹⁵⁸.

У іншому випадку історик порівнює культурний розвій Польщі та України на зламі пізнього середньовіччя та ранньомодерних часів. «В сфері-ж культурній Польща зіставалася задвірком, Hinterland-ом¹⁵⁹ західної Європи не тільки без всякої тіни самостійности, але і без скільки-небудь живішого культурного руху в сій сфері. – відзначає М.Грушевський. – Вона правда все таки поступала і в сій сфері більше ніж Україна, що переживала часи застою; але й її *поступ був так повільний і незначний, що не було чути в тім великої різниці при повній відмінности самих основ культури у неї і у Вкраїни*»¹⁶⁰.

Відзначимо, що історик уживав це поняття і до інших сфер історичного життя, котрі мали виразні якісні та кількісні показники – «поступ колонізації»¹⁶¹, «поступ ремісничої техніки»¹⁶² і т.п.

Та найбільше М.Грушевський застосовує цей термін і похідні дефініції («поступові ідеї») щодо наукової та суспільно-політичної думки, приміром стосовно означення поточного стану вивчення певної проблеми чи української науки загалом¹⁶³. Інколи у його публіцистичних писаннях поступ уживається для позначення розвою / занепаду національної справи чи українського суспільства тощо.

Приміром, в одній із розвідок він зауважує, що *«сила старих поглядів і відносин в громадянстві не тільки гальмує темп його поступу, але й викривляє його хід, і се особливо небезпечно в такі відповідальні й критичні моменти, як нинішній»*¹⁶⁴.

Загалом поступ у візії М.Грушевського постає не стільки як інструмент концептуалізації, скільки як своєрідний ідеалістичний орієнтир, який узагальнює, резюмує загальнолюдські, цивілізаційні досягнення. Зазначимо, що таке розуміння поступу корелюється з авторським уявленням про всесвітню минувшину як «історію людства», а не «обраних» народів¹⁶⁵. Відтак історик послугується поступом здебільшого як універсальним мірилом вартості на теренах загальної історії всього людства.

Скажімо, в «Історії української літератури» він розглядає ранньосередньовічні часи східного слов'янства, як такі, що тісніше зв'язані з *«загальними поступами світової цивілізації»*¹⁶⁶. В одному з публіцистичних текстів М.Грушевський наголошує, що *«розвій (національної. – Авт.) індивідуальности – се підстава людського поступу – все сам собою висуває на перше місце інтереси*

індивідууму, хоч і приганяє їх *в певній мірі до інтересів і потреб вселюдства*»¹⁶⁷.

Зрештою, український інтелектуал доволі часто уживає термін «поступу» в оціночних, аксіологічних контекстах, зокрема у публіцистичних писаннях, які нав'язують звернення, зіставлення національної, української проблематики з всесвітніми, європейськими, цивілізаційними масштабами чи пов'язаними з ними мірилами вартості

Однак, на тлі вживання поняття «еволюція» у студіях М.Грушевського ідея поступу проступає епізодично, ба навіть фрагментарно. Натомість еволюційний рефрен на сторінках його великого тексту є всеохоплюючим і наскрізним, принаймні, до першої книги дев'ятого тому (1-е видання 1928 р.), в якому термін «еволюція» почасти заступається іншим поняттям – революція. Недаремно Б.Крупницький уважав, що «він (М.Грушевський. – Авт.) був еволюціоністом, для якого історичний процес був процесом, виповненим силою й динамікою, як це відповідає до його власній, повній енергії *натурі*»¹⁶⁸.

У вступному слові до першого тому російськомовних витягів із «Історії України-Руси» М.Грушевський наголошує, що його завдання полягало в тому, щоб подати «образ *культурно-суспільної еволюції*, котра увінчалася створенням Київської держави»¹⁶⁹. У подібному сенсі сформульований і авторський лейтмотив у вступі до німецького перекладу першого тому, в якому акцентується пріоритетна увага саме на висвітленні «*історичної еволюції українського народу*»¹⁷⁰.

У вступі до першого видання першого тому (1898) ці розумвання представлені у специфікованому вигляді, зокрема з виразним акцентуванням на культурницькій підоснові національного історичного процесу. Відтак автор зауважує, що «*головний зміст історії кожного народу становить його культурний розвій і тісно сполучений з ним – економічний, що становить ґрунт всякої культурної еволюції й незвичайно на неї впливає*»¹⁷¹.

З такої перспективи апеляції М.Грушевського до історичної еволюції спостерігаємо у багатоманітних, іноді досить суперечливих контекстах.

Наприклад, історик уживає зазначений термін щодо різних періодів Київської держави: кульмінація «*механічної еволюції*» за

часів Володимира Святого¹⁷², «*еволюція внутрішньої одності*» за «єдиновластва» Ярослава¹⁷³, врешті-решт «процес розсівання, розтікання *добутку політичної й культурної еволюції*» Русі¹⁷⁴.

М.Грушевський прикладає еволюційні мірила вартості і щодо різних площини української минувшини, особливо щодо культурно-релігійної та суспільної.

Приміром, він зазначає, що історичне життя відкинуло надії, пов'язані з Київською державою як можливою віссю «*дальшої суспільної й культурної еволюції*»¹⁷⁵.

Значну увагу вчений приділяє культурній еволюції¹⁷⁶, зокрема наголошує, що «*під знаком релігії переходить – і доходить до нас, в письменній традиції, культурно-національна еволюція сих віків*»¹⁷⁷. Водночас він згадує про розрив староруської культурної еволюції, що «заповідала в будучности такі інтересні овочі не тільки свому народу, але й загально-людській культурі»¹⁷⁸.

Чільне місце у великому наративі М.Грушевського відводиться й соціальній еволюції. Скажімо, історик уважає вислідом такої еволюції розчинення різних «переходових верств» у «одній клясі “підданих”»¹⁷⁹, перетворення й ототожнення «“пана”, дідича, можливого чоловіка з Ляхом»¹⁸⁰, врешті-решт становище різних «суспільних кляс»¹⁸¹.

У ракурсі еволюційних трансформацій розглядає автор «Історії України-Руси» й побутування окремих станів, зокрема шляхетської верстви¹⁸², козацтва¹⁸³ тощо.

Втім, поза увагою М.Грушевського не залишається й економічне життя. Наприклад, дослідник обстоює думку про «превагу економічних інтересів шляхетського фільварку над купецько-ремісничим містом» із перспективи суспільно-політичної еволюції Речі Посполитої¹⁸⁴, уважає, що найпершим елементом у «*економічній еволюції цього періоду українського життя*, виступає перед нами насамперед перехід центра тяжкості економічного життя з міста на село, з міського промислу й торгівлі – торгівлі заграничної передовсім, на сільське господарство, спеціально рільне»¹⁸⁵.

У іншому місці він зауважує, що жодні «*умови, привилеї, практики не могли охоронити селян від того, що несла з собою ся економічна еволюція* – від ламання давниших норм і обтягання ріжними новинами»¹⁸⁶.

Проте розгортання історичної еволюції у конструкції М.Грушевського не є сталим і одноманітним, а, навпаки, мандрує з однієї сфери до іншої, то набуває прискорення, то гальмується, інколи майже завмирає у своєму плині. Скажімо, у першому томі «Історії української літератури» він згадує про *«прискорений темп індоєвропейської еволюції»*¹⁶⁷ і, zarazom, пише про повільнішу еволюцію населення лісової смуги у пізньоантичні та ранньосередньовічні часи¹⁸⁸.

Загалом у його великому тексті циркулюють думки про контрасти між західним, римським та східним, візантійським світом як продукту *«тисячолітньої відмінної культурної й суспільно-політичної еволюції»*¹⁸⁹, сповільнений темп суспільно-політичної еволюції Великого князівства Литовського¹⁹⁰, який набуває прискорення й перетравлює «останки староруської спадщини» на початку XVI ст.¹⁹¹, панівне становище німецької та єврейської людності на українських землях як відображення «анормальности економічної еволюції»¹⁹², зростаючу швидкість еволюції козацтва наприкінці XVI ст., порівняно з іншими періодами¹⁹³, різницю в еволюції городового й запорозького козацтва¹⁹⁴ і т.п.

Отож домінація еволюційної концептуалізації в світлі «Історії України-Руси» є настільки тотальною, що М.Грушевський у передмові до п'ятого тому згадуючи про те, що він не розпоряджається повною мірою всім фактографічним матеріалом, підкреслює: *«треба вибирати тільки те, що безпосередньо служить до зрозуміння еволюції народнього життя»*¹⁹⁵. У одній із публіцистичних розвідок учений навіть ототожнює історичну еволюцію з *«динамікою народнього українського життя»*¹⁹⁶.

Зрештою, багатоманітне вживання автором поняття «еволюція» щодо різних площин історичного буття, зокрема в контексті окреслення інтенсивності, швидкості, мінливості чи, навпаки, сталості суспільних, політичних, культурних, релігійних, економічних, соціальних та інших відносин, форм, явищ, свідчить про виняткову роль цього концепту у його дослідницьких практиках.

Ба більше, М.Грушевський уявляв і представляв саму історичну Людину як вислід тривалого і вельми складного процесу еволюції. «Археологія і етнологія дають образ довгого й тяжкого поступу людини від звірського існування до цивілізованого. – зауважує історик у своєму курсі зі всесвітньої історії. – В результаті всіх

сих відкрити *культурна людина кінця XIX – початків XX в. побачить себе атомом безконечно довгого і широкого еволюційного процесу історичного, так само як і фізичного...*¹⁹⁷.

Таким чином, у великому тексті М.Грушевського еволюційна репрезентація специфікувала й диференціювала світ історії, себто відображала національні варіації її розгортання. Натомість поняття «поступ», переважно, продукувало універсальні смисли, звернені до *всесвітніх масштабів або мірил вартості, пов'язаних з історичним буттям усього людства*. Тим більше, що саме з еволюційної перспективи український історик сприймав низку інтелектуальних новацій на зламі XIX – початку XX ст.

Приміром, праці В.Вундта М.Грушевський уподобав за представлену у них *візію про роль «людської мислі і людського слова як наймогутнішого знаряддя людського усупільнення» на теренах історичної еволюції*¹⁹⁸. Втім, термін «психологія народів» (нім. *Völkerpsychologie*), уведений до широкого наукового обігу 1859 р. у спільний розвідці німецьких інтелектуалів – філософа М.Ладцаруса і мовознавця Х.Штейнталя, український історик уважав невдалим, оскільки це поняття породжувало змістовну плутанину, зокрема змішувало різні предметні області та відповідні дослідницькі перспективи¹⁹⁹.

Зауважимо, що еволюційний рефрен в «Історії України-Руси» не був чимось винятковим, а, навпаки, логічно вкладався у панівні дослідницькі стратегії тодішнього європейського історіописання. Скажімо, французький історик Л.Февр іронічно зауважив, що історіографія кінця XIX ст. зіяла б суцільними дірами й тріщинами, якщо б їх не приховувала «найширша та найм'якіша *подушка еволюціонізму*»²⁰⁰. Відтак ідеї еволюціонізму поділялися багатьма вченими й діячами. Наприклад, палким прихильником еволюційного представлення і потрактування минувшини був і Михайло Драгоманов – один із визначних попередників М.Грушевського на полі української соціогуманітаристики кінця XIX ст.

Що ж рухало «колесо еволюції» у великому тексті М.Грушевського? Первісно відповідь на цей запит виглядає досить простою, логічною й очевидною – факторний аналіз або підхід, відомий більше як позитивістська «теорія факторів». Тим паче, що сам автор «Історії України-Руси» безпосередньо нав'язує репрезентацію історичної еволюції з виявленням та поясненням різноманітних факторів.

«Фактори життя виступають в незвичайній різноманітності й численності, й нелегко вибрати в відповідній повноті моменти, потрібні для зрозуміння нам еволюції життя та представити їх в відповідній пропорції їх впливів і значіння», – відзначає М.Грушевський у вступній замітці до п'ятого тому²⁰¹.

Зазвичай поліфакторний підхід розглядають у контексті диференціації єдиного історичного процесу на низку площин / зрізів / шарів, що відображає як фактографічну насиченість тогочасних історичних студій, так і прагнення дослідників до досконалішої та виразнішої організації емпіричного матеріалу. Водночас «теорія факторів» була вислідом позитивістської каузальності, себто вона репрезентувала ідею причинності, котра мала пояснити різноманітні трансформації у світі минувшини та нав'язати генетичний зв'язок між явищами й процесами. Проте зазначений підхід продукував уявлення про буття суспільства у душі своєрідної комбінації тих чи інших «важелів» (факторів), себто обстоював механістичне пояснення історичного руху, що дивним, інколи химерним чином співіснувало з органіцизмом²⁰².

Вочевидь, різноманітні сполучення органіцизму та механіцизму спричиняли взаємодію натуралістичної програми пізнання на обширах соціогуманітаристики з механістичною картиною тогочасного світу. У душі такого розуміння факторного підходу постає й утверджується думка, що сполучення схожих / однакових чинників спричиняє однорідні, принаймні подібні наслідки на різних історичних підмостках.

Таке представлення плинину минувшини суттєво ускладнює осягнення поглядів тодішніх інтелектуалів, які сформувалися у річищі позитивістської парадигми історіописання. Схоже, що саме звідси походять численні вислови про еклектичність, суперечливість, розмитість «теорії факторів», яку кожен із великих істориків тлумачив по-своєму, часто-густо у контексті відповідного фактологічного шару, а не якихось апріорних постулатів чи концептуальних схем.

Приміром, одні дослідники прагнули генералізувати багатофакторний підхід «згори», спираючись на ті чи інші провідні ідеї історичних перетворень. Натомість інші науковці намагалися виявити відповідні чинники, котрі рухали історичне життя «знизу», себто від фактів та джерел.

Цікаві роздуми з цього приводу представлені у магістерській дисертації М.Грушевського. На його думку, «поряд із вивченням схожих явищ у різні часи та різних місцевостях, я признавав би вельми корисним по можливості *детальне студіювання різних явищ внутрішньої історії в їх територіальному зв'язку: на певній території можливо спостерігати ті конкретні відносини, в які вступали між собою при зустрічі різні історичні фактори, їх взаємодією і зв'язок, між тим як у інших випадках вони вивчаються більш чи менш in abstracto*»²⁰³.

Це вирізнення конкретного й абстрактного боків факторного підходу є досить важливим для розуміння дослідницьких пріоритетів М.Грушевського, котрий прагнув відтворити всю поверхню історичного життя у її фактологічному розмаїтті. Відтак авторські потрактування напрочуд складно звести чи генералізувати до якоїсь певної комбінації чи набору провідних чинників. Тим паче, що сам історик зауважував, що саме у *«забутих шкільною історіографією кутах часто виношувались і назрівали чинники (фактори) і течії, які потім мали величезне конструктивне значінне в історії людства*»²⁰⁴.

Зрештою, питання про сполучення, точніше характер поєднання чи зв'язку історичних чинників у концептуалізації М.Грушевського і до сьогодні залишається доволі дискусійним, оскільки вельми складно віднайти сталі засади факторного підходу у його текстах. Відтак думки дослідників щодо вживання «теорії факторів» в історичному письмі М.Грушевського помітно різняться.

Наприклад, О.Гермайзе вважав, що *«М.Грушевський – виразний плюраліст в своїому розумінні історичного розвитку: він з однаковою пильністю аналізує всі причини і всі фактори, що викликали ту чи іншу історичну подію, не роблячи належної класифікації, не зводячи ті різномірні причини та фактори до одної соціологічної основи*»²⁰⁵.

Натомість Д.Багалій обстоює думку, що з *«трьох чинників історії – територія, населення, держава – постійними і важнішими він (М.Грушевський. – Авт.) визначає перший і другий*»²⁰⁶.

Аналогічну гадку висловлює й О.Пріцак, який вважає, що до основи «історіософічної концепції своєї ІУР (“Історії України-Руси”. – Авт.) поклав М.Г. три чинники: населення, територію і державу»²⁰⁷. Втім, у цьому випадку скоріше йдеться про установчі

чи базові складові конструкції великого тексту М.Грушевського, котрі відображають побутування народу / нації на історичній авансцені. Проте той же О.Прицак відзначає, що автор так і не встановив певного зв'язку між окремими факторами у п'ятому та шостому томі зазначеної праці²⁰⁸.

За висловом Б.Крупницького, «Грушевський не був матеріалістом і не любив взагалі крайніх поглядів. Саме у нього ми помічаємо тенденцію до зрівноваження різних історичних факторів»²⁰⁹. У подібному дусі висловлюється й Л.Зашкільняк, який обстоює думку, що автор багатотомника уникав «жорсткого факторного детермінізму»²¹⁰.

Видається, що М.Грушевський не поділяв одного з вихідних догматів позитивістського факторного підходу про «рівноправ'я» окремих чинників на теренах світу історії²¹¹. Власне, його погляди щодо факторного аналізу здебільшого визначалися специфікою східноєвропейської й української минувшини, котра висувала / відкидала певні чинники історичної еволюції.

«Політичне, державне жите, розуміється чинник важний, але поруч нього існують інші чинники – економічний, культурний, що мають часом, менше, часом більше значіння від політичного, але в кождім разі не повинні лишатися в тіні поза ним», – зазначає історик²¹².

Більше того, М.Грушевський конкретизує та пояснює цю тезу у контексті представлення української історії. «Українсько-руська народність ряд століть живе без національної держави, під впливами різних державних організацій – сі впливи на її національне жите повинні бути визначені, але *політичний фактор сходить в її історії сих бездержавних століттях на підрядну ролю попри факторах економічних, культурних, національних*», – підкреслює автор²¹³. Про взаємодію різних чинників в українській історії вчений згадує і у своєму багатотомнику²¹⁴.

Схоже, що сполучення чи взаємодія багатоманітних факторів у певний період національної минувшини сприймається М.Грушевським у специфічному, ба навіть індивідуальному сенсі, який властивий саме цій історичній добі. Отож не варто дивуватися тій мінливій та розмаїтій репрезентації факторів, яку простежуємо на сторінках «Історії України-Руси». Відтак різні чинники, котрі живає М.Грушевський щоб відтворити українську історію,

вперто «опираються» будь-яким спробам вкласти їх у межі факторного підходу чи нав'язати виразний зв'язок поміж ними.

Приміром, відомий позитивістський поділ на зовнішні (географічне та природне середовище, геополітичне становище) та внутрішні фактори (економічний, політичний, культурний, соціальний, етнопсихологічний та ін.)²¹⁵ є практично непомітним у наративі М.Грушевського. Історик лише зрідка вказує на взаємодію таких «великих» чинників. Наприклад, він зауважує, що в історичному житті українців «глибокі зміни зумовила зустріч цих могутніх факторів – території й народу»²¹⁶.

Таку чи подібну градацію інколи споглядаємо, переважно у текстах пізнього М.Грушевського. Зокрема, в «Історії української літератури» автор тримається думки про індоєвропейців як «продукт фізичних і культурних факторів»²¹⁷. Однак, і у цьому випадку такий поділ відіграє роль прикладної схеми, котра має виявити соціальні та культурні передумови «словесної творчості».

Проте найзагальнішу характеристику «теорії чинників» М.Грушевський подає у своїй відомій соціологічній студії, зокрема виокремлює кілька «рядів факторів соціальної еволюції» – біологічний, економічний та психологічний²¹⁸. Втім, автор одразу застерігає супроти генералізації цієї схеми, себто висловлює сумніви щодо проектування «непохитних законів соціальних». «Скільки б не уставлялась ся таких “соціальних законів” в абстракції, в якійсь алгебраїчній формулі, все таке в реальних обставинах життя, в неустанній прогресії складності і ускладненості його факторів завсіді буде зіставитися сумнів: чи всі дані, які беруть участь в данім соціяльнім моменті, дійсно взяті на рахунок? чи якийсь фактор, зіставивши поза рахунком, не змінить своїм впливом результату найбільш несподіваним способом?» – запитує М.Грушевський²¹⁹.

Такі застереження кінець-кінцем зводять нанівець спроби надати цій класифікації факторів інструментального призначення в історичному письмі М.Грушевського. Натомість автор «Початків громадянства (генетична соціологія)» дедалі більше розмірковує про потенційні можливості й вади факторного підходу (як абстракції) на ниві історичного пізнання, аніж про ту чи іншу специфіку його вживання у певних дослідницьких практиках.

Зрештою, на сторінках «Історії України-Руси» домінує прикладне вживання факторного аналізу, а не його генералізаторське призначення, котре мало б виявити й окреслити відповідні каузальні ланцюги. Відтак М.Грушевський уводить ті чи інші чинники здебільшого для позначення відповідного вектору історичного руху, певного стану, що склався на українських обширах, а не для змалювання чи відтворення минувшини у річищі детермінізму, «соціальних законів» і т.п.

Скажімо він наголошує, що візантизм, який «свого розцвіту і сили доходить в Юстиніанову добу і служить *головним культурним фактором тутешнім аж до XI-XII в.*»²²⁰. Іноді автор репрезентує появу певних держав та їхню роль на історичній авансцені як політичний і культурний чинник. У цьому ж контексті він згадує про виникнення Кримського ханства²²¹, України за часів Хмельниччини²²² та ін.

Та й на сторінках свого курсу з всесвітньої минувшини історик досить довільно виокремлює різноманітні фактори, котрі не дуже прагне пов'язати у якусь викінчену систему. Саме у такому сенсі М.Грушевський окреслює як політичні і соціальні, так і культурні та релігійні чинники на авансцені всесвітньої історії. Наприклад, у руслі факторного підходу він представляє одну зі світових релігій – іслам. «Як *елемент динамічний, фактор організації й політичного руху, іслам проявляє себе ще й досі*, – зауважує історик²²³.

Часто-густо М.Грушевський ототожнював провідні чинники з певними соціальними спільнотами – боярство, шляхта, козацтво та ін.

Наприклад, він обстоює думку, що саме в другому десятилітті XVII ст. відбувається «*перетворення української козаччини з явища чисто-побутового, з спеціальности східноукраїнського життя, в новий соціальний і національний фактор*»²²⁴.

Прикметною рисою цієї зауваги є те, що козацтво стає чинником української минувшини саме тоді, коли відбувається докорінна зміна історичного життя, себто формується якісно інший стан суспільства. Власне, козаччина здобуває значення нового суспільно-політичного фактора тоді, коли «по своїм відродженню і реабілітації по лубенським погромі (1596 р. – *Авт.*) велетенськими кроками поступаючи в своїм розвою рішучо виходила за границі чисто клясових інтересів, щоб *стати силою і репрезентацією загально-національною*»²²⁵.

У вступі до сьомого тому «Історії України-Руси» автор зауважує, що майбутні томи (сьомий – дев'ятий, або сьомий – десятий) будуть присвячені «історії національного відродження за поміччю *нового соціально-національного чинника (фактора) – козачини*»²²⁶.

У подібному сенсі М.Грушевський представляє й роль шляхетства як фактора суспільного буття середини XVI ст. На його думку, «се зведенне до одного знаменника, що далі – то більше зближеного до практики польської, були, як бачимо, явищем розмірно новим, що розвинулося саме в переддень люблінської унії. Воно, як сказано, в значній мірі було *результатом впливів нового політичного чинника – шляхецтва*, що прийшовши до голосу в уставодавстві, з своїх клясових інтересів починає нагинати устрій в. кн. Литовського до шляхетських порядків Корони»²²⁷.

Іноді історик звертає увагу на місцеві чинники окремих земель, зокрема уважає, що таким фактором в історії Галицько-Волинського князівства було боярство²²⁸. Крім того, М.Грушевський розглядає й етнонаціональні спільноти як чинники політичного та культурного життя, приміром, чорних клобуків на давньоруських обширах середини XII ст.²²⁹

Така увага до різноманітних спільнот і верств виглядає вповні закономірно, позаяк автор розглядає соціальний та культурний процес як провідну нитку, що «веде нас незмінно через усі вагання, через усі флюктуації політичного життя – через стадії його піднесення і упадку, та *в'яже в одну цілість історію українського життя, не вважаючи на різні пертурбації, а навіть катастрофи, які приходилося йому переживати*»²³⁰.

Зрештою, історик уживає факторний підхід і з більш локальної перспективи, зокрема щоб продемонструвати суспільну природу тих чи інших утворень, явищ, процесів. Наприклад, він пише про важливу роль торгівельного чинника у формації Київської держави X ст., хоч наголошує, що цей фактор «не впливав *ізольовано одинок*»²³¹. Заразом М.Грушевський наголошує, що політичний устрій давньої Русі постав як наслідок взаємодії суперечливих чинників²³².

Таким чином, в історичному письмі М.Грушевського домінують не стільки «великі» чи загальні фактори, скільки локальні чинники, котрі постають у певну історичну епоху, ба навіть за конкретної історичної ситуації.

На цьому місці логічно постає питання: наскільки є відрефлексованим, точніше усвідомленим, авторське представлення співбуття різноманітних чинників і передумов на сцені історичного життя з перспективи діючих суб'єктів? Тим паче, що соціологізація та психологізація історіописання на зламі ХІХ–ХХ ст. нав'язували різноманітні концептуальні й інструментальні пропозиції щодо потрактування буття соціальних спільнот, націй, держав і т.п.

Втім, на ниві факторного підходу М.Грушевський схоже тримався думки про стихійну, випадкову «гру» різних чинників, які творять різноманітні, непередбачувані комбінації. Недаремно у його текстах зустрічаємо згадки про «сліпу»²³³ чи «непереможну силу»²³⁴ історичного процесу і т.п. Відтак автор «Історії України-Руси» вважає, що навіть такі складні, полівимірні історичні утворення як держави чи нації є вислідом складної і різноманітної взаємодії багатьох чинників.

Наприклад, він зауважує, що «виникнення величезного комплексу земель, які складають нинішню Російську імперію, було *результатом факторів географічних й етнографічних, економічних і колонізаційних, династичних і політичних*. Навіть там, де ці чинники діяли осібно та розвивалися логічно, послідовно, – *їх комбінації та похідна дія їхнього перехрещування чи сполучення мали часто характер випадковий*, навіть і з точки зору самого державного процесу московської держави, яка їх “збирала”...»²³⁵.

У схожому дусі М.Грушевський потрактував і виникнення українського народу, зокрема наголошує, що процес його формування «був так само справою *не яких-небудь усвідомлених факторів, а сліпих, стихійних сил впливу – географічних, колонізаційних, економічних і політичних умов у їх різнорідних комбінаціях і схрещуваннях*»²³⁶.

Ці авторські сентенції свідчать, що український інтелектуал украй обережно ставився до формалізації й генералізації факторного підходу, хоч і визнавав співвіднесення чи комбінацію різних чинників. Відтак він обстоював думку не тільки про випадкову і часто-густо непередбачувану взаємодію багатьох чинників у процесі творення різних суб'єктів історичного життя, а й наголошував на відмінних способах цього співбуття – сполучення чи перехрещування.

Інакше кажучи для М.Грушевського «гра» тих чи інших факторів на історичній авансцені несла можливий, вірогідний результат, який складно передбачити і зафіксувати, а тим більше вкласти його у суворо окреслені межі позитивістської каузальності. Мабуть, фактографічний сцієнтизм й критично-аналітичні компоненти у стилі мислення українського вченого відігравали все ж таки провідну роль, порівняно з його конструктивістськими інтенціями на ниві концептуалізації національної історії.

За великим рахунком, інструментарій М.Грушевського спирався на позитивістські парадигматичні взірці, проте був трансформований і адаптований ученим під потреби й вимоги багатоманітних дослідницьких практик, які значною мірою тяжіли до фактографічного об'єктивізму та раціонально-логічної доказовості. Саме у цьому річищі постають авторські перетворення традиційних інструментів позитивістського історіописання (органіцизму, еволюціонізму, сцієнтизму, стадіальності, каузальності, факторного аналізу, генералізації та ін.)

Та найважливішим видається те, що великий історичний наратив М.Грушевського, первісно проєктований за епістемологічними взірцями кінця ХІХ ст., творився у зовсім інші культурні епохи, зокрема у часи світової війни, революційних змагань, еміграції та радянської дійсності, що висували новітні дослідницькі стратегії та відмінні мірила вартості. Це спричиняло низку інтелектуальних конфліктів, зокрема змушувало автора тою чи іншою мірою реагувати на нові виклики та пропозиції, які поставали на ниві соціогуманітаристики першої третини ХХ ст.

«Народна маса» – старий / новий герой, або модернізація наративу М.Грушевського

У великій оповіді М.Грушевського поняття «народ» («нарид», «народня маса», «демос») є фронтальним та, мабуть, одним із найуживаніших термінів, який представлений у найрізноманітніших контекстах. Ба більше, тривалий час саме з цієї дефініцією здебільшого асоціювалися наукові візії М.Грушевського, котрі спершу однозначно кваліфікувалися як «народницькі» і протиставлялися «державницьким концепціям», а згодом тлумачилися як «неонародницькі», хоч і вважалися спертими на культурно-

історичне чи соціологічне підґрунтя (Л.Винар, О.Оглоблин та ін.)²³⁷. Інколи про «неонародництво» М.Грушевського, щоправда, у відмінних контекстах, згадують і сучасні дослідники²³⁸.

Зрештою, навіть на зламі ХХ і ХХІ ст. поняття «народ» уважають вихідним пунктом для студіювання й аналізу поглядів М.Грушевського, проте висвітлюють його у річищі кількох дискурсів. Приміром, С.Плохій розглядає цю постать як своєрідний тип народника і, водночас, обстоює думку про романтичний націоналізм М.Грушевського, котрий мав виразне народницьке забарвлення²³⁹, що зумовлює побутування двох найважливіших дискурсів у його історичному письмі – народницького та національного²⁴⁰.

У стильовому плані терміни «народ» та «народна маса», з якими ототожнюють колективного героя минувшини, зазвичай відносять до канонів романтичного історіописання, хоч і з певними застереженнями. Скажімо, саме у такому сенсі розглядає цей «фокальний» термін М.Грушевського О.Пріцак.

На його думку, «термін “*нарід*”, “*маса народня*” і т.д. не взяті зі словника позитивістів. Вони *метафізичні, не секуляризовані. Вони вросли в серце і думку М.Грушевського ще на Кавказі разом з ідеєю романтичної України, далекої його батьківщини*»²⁴¹.

На перший погляд, не тільки публіцистичне, а й історичне письмо М.Грушевського містить чимало розумувань, які досить добре й яскраво ілюструють романтичну підоснову поняття «народ» та похідних дефініцій. Наприклад, відомі авторські пасажі зі вступної лекції 1894 р. про народ як «*єдиний герой історії*», який «повинний бути альфою і омегою історичної розвідки»²⁴² і т.п. Тим паче, що у публіцистичних писаннях автора проступають ще відвертіші романтичні розумування, котрі досить легко представити й оцінити у річищі народницької апології української минувшини.

Приміром, М.Грушевський в одному з публіцистичних текстів патетично зазначає: «*Рушив титан – великий, темний, закований, загнаний в землю, – могутній і темний як та чорна земля, яку мав він в оковах обробляти*»²⁴³. У нарисі, присвяченому українському національному руху, історик наголошує, що «*вже у ХVІІ віці представником української народності став демос, й інтереси та успіхи українського демосу стають зацікавленнями й успіхами українства*»²⁴⁴. Більше того, він уважає, що «*селянство, демос ліг до основи самого поняття українства*»²⁴⁵.

Втім, справа з народництвом М.Грушевського, точніше з авторським представленням народу на авансцені національної історії, виглядає складнішою і, заразом, більш суперечливою та багатовимірною, ніж первісні уявлення, котрі склалися у його сучасників і опонентів, що у тому чи іншому, часто-густо модифікованому, вигляді побутують і до сьогодні.

Передусім згадаємо, що історик неодноразово доволі критично висловлювався щодо колективного героя та тієї засадної ролі, котру приписували останньому на підмостках минувшини адепти романтичної історіографії²⁴⁶. Зокрема, в одній зі своїх публіцистичних статей М.Грушевський досить категорично зауважує, що *«під впливом ідей романтичного народництва, які поширилися в українському суспільстві внаслідок вищезазначених умов, це суспільство схильне було перебільшувати самодостатність й імунітет народного життя...»*²⁴⁷. Більше того, він підкреслює, що *«нам (українству. – Авт.) не потрібно жити містичною вірою у сокровенну силу народу...»*²⁴⁸.

Таким чином, погляди М.Грушевського як щодо романтичних суспільних ідеалів, так і відповідних взірців історіописання є досить виразними та відрефлексованими, попри те, що вчений не тільки відчував, а й повсякчас декларував свій зв'язок з традиціями української історичної та політичної думки. Проте він не забував означувати й оцінювати відповідні погляди як старі, архаїчні і навіть антикварні! М.Кордуба уважав, що *«Грушевський був суворим суддею історії свого народу»*²⁴⁹.

Та найбільше підважують суто романтичне потрактування терміна «народ» розмаїті дослідницькі устремління М.Грушевського у його великому тексті.

«Сі психофізичні й культурні прикмети, що мають за собою більше або менше поважну історичну давність – довгий процес розвою, зовсім виразно зв'язують в національну цілість поодинокі групи української людности супроти інших таких цілостей і роблять з неї живу національну індивідуальність, н а р і д (розбив М.Грушевського. – Авт.), з довгою історією його розвою», – наголошує історик у вступі до третього видання першого тому (1913) *«Історії України-Руси»*²⁵⁰. Зауважимо, що це означення з незначними відмінностями споглядаємо у вступі до другого видання (1904)²⁵¹, а розмірковування про «культурно-історичні прикмети»,

котрі дозволяють вирізнити український народ з-поміж інших, віднаходимо ще в першому виданні першого тому (1898)²⁵².

Отож у великому тексті М.Грушевського йдеться про українську «етніку», точніше етнонаціональну спільноту («ціле», «цілість») та різноманітні виміри і площини її побутування у часі та просторі! У іншому місці він означає народ як «етнографічно-культурну одиницю», що виникла у результаті фізичних прикмет території та відповідних культурних впливів²⁵³.

Український інтелектуал інколи вживав і досить специфічні дефініції, щоб підкреслити й означити національну «цілість» з огляду на відмінність соціокультурних умов буття півдавстрійських та підросійських українців, зокрема вважав їх «частинами спільного “цілого”». Наприклад, М.Грушевський пише про «інстинкт національного будівництва», який із «перехресних політичних, релігійних і культурних течій створював невловимі комбінації, котрі, у кінцевому рахунку, підтримували зв'язок українських територій, ендосмос і екзокосмос народного життя в їх роз'єднаних частинах»²⁵⁴.

Зауважимо, що на початку ХХ ст. дефініції «ендосмос» та «екзокосмос» часто-густо застосовувалися для позначення фізичного явища просочування (дифузії) рідин (рідини з більшою густиною до рідини з меншою густиною та зворотного процесу), котрі були здатні змішатися крізь пористу роздільну оболонку²⁵⁵. Цікаво, що поняттям «колективний ендосмос» послуговувався французький історик М.Блок, котрий уживав його для окреслення своєрідного впливу кількості, а відтак неминучого наслідування певних суспільних взірців і норм²⁵⁶. Схоже, що обидва науковці спиралися у своїх текстах на традицію Паризької соціологічної школи.

Зазначимо, що у публіцистичних писаннях М.Грушевський іноді іменує «народну масу» у дусі біологічних аналогій – «етнічною особиною (рос. «*этнической особью*»)), котра протягом багатьох віків вела «стихійну боротьбу» за збереження²⁵⁷. До речі вважають, що термін «особень» (рос. *особь*) у розумінні найпростішого, неподільного, індивідуального, самобутнього, увів до російського природознавства український учений М.Максимович²⁵⁸.

Таким чином, «народна маса» постає на сторінках «Історії України-Руси» як «національна індивідуальність» («особина»), «етнографічно-культурна одиниця», врешті-решт організм

(«органічне ціле»), який взаємодіє, співіснує, змагається на сцені минувшини й сучасності з іншими «національними цілостями», що й складає сутність і, зрештою, розкриває багатоманітний зміст історичного процесу.

«Історія боротьби всіх цих сусідів за українські землі і участі в сій боротьбі самого українського народу становить зміст середнього періода нашої історії – щодо політичного боку», – наголошує автор²⁵⁹.

Інколи у публіцистичних писаннях М.Грушевський уживає терміни «народ» та «народна маса» у соціальних контекстах, приміром, коли йдеться про протиставлення «простонародної маси» («простої глини») до вищих чи аристократичних верств²⁶⁰.

Наприклад, він обстоює думку, що «український демос» є єдиною «національною силою» і «національним капіталом»²⁶¹, зокрема порівнює його то з титаном, що перебуває у «безодні п'їтми», то навіть із біблійним Самсоном з «обстриженою політичною і національною свідомістю»²⁶². Натомість «вищі верстви населення почасти порвали свій зв'язок із народними масами, долучилися до пануючої народності, почасти були нею розчинені»²⁶³.

Втім, демаркація між «народною масою» та різними соціальними спільнотами як у «Історії України-Руси», так і в інших працях М.Грушевського видається досить умовною, точніше ситуативною. За спостереженням С.Плохія, у добу Хмельниччини «“народні маси” складалися передусім із селянства, але до них часто належали і міщани, і навіть низові козаки. Еліту становила козацька старшина, зокрема частина української шляхти, що долучилася до повстання, а інтелігенцію утворювали представники шляхти, козацької старшини і навіть міщан, яких в інших випадках історик зараховував до народних мас»²⁶⁴. Відтак соціальна диференціація у великому тексті М.Грушевського зазвичай виконує роль прикладної, орієнтаційної схеми у той чи інший період національного історичного життя.

Зрештою, «народ» на сторінках багатотомника представлений не стільки як метафізична даність, скільки як конкретно-історична цілість («національна цілість») – вислід тривалої етнічної, соціальної та політичної еволюції з низкою її стадій, котра формувалася внаслідок взаємодії, перехрещування, змагання багатоманітних факторів історичного життя. Тим більше, що в уяві історика і,

водночас, політика-публіциста народ твориться з «етнографічної маси» як «дивний соціальний організм, що своїм народженням давав запоруку дальшого неухального розвитку і життя і віщував побуду над течіями розкладу і смерті серед українського життя»²⁶⁵.

Загалом М.Грушевський як прихильник органічного, еволюційного та стадіального представлення історії уявляв побутування української людності на авансцені минувшини у вигляді послідовних фаз розвитку: родоплемінні спільноти – народність – народ – нація, хоч зазвичай не формалізував означені періоди і не був послідовним у застосуванні цієї термінології.

Зазначимо, що у великому тексті М.Грушевський неодноразово вживає означення «етнографічна маса», котрий слугує йому для вирізнення украї обмеженої ролі українського народу у державному та суспільному житті за доби Великого князівства Литовського та Речі Посполитої. Скажімо, він зауважує: «Руське п'ятно має тепер тільки селянство, маломіщанство, духовенство – верстви, що ані в державнім житю, ані в місцевій самоуправі землі не мали голосу. Руський нарід живе далі, але тільки як етнографічна маса, а не нація. Руська справа сходить на саму релігійну справу»²⁶⁶.

Ба більше, навіть напередодні Першої світової війни М.Грушевський наголошував, що «етнографічна форма українства» зберегла своє домінуюче становище до того часу²⁶⁷.

Зауважимо, що в авторському представленні та потрактуванні понять «народ» і «народна маса» поважну роль відігравала культурницька підоснова, котра спиралася на своєрідний ідеал національного / народного життя, до якого тою чи іншою мірою апелював М.Грушевський.

Схоже, що таким взірцем у світосприйнятті та поглядах ученого було побутування «малих» європейських націй, зокрема чеської. Відтак у його публіцистичних писаннях неодноразово споглядаємо покликання на практики й досягнення чеського національного руху. «Передовсім треба мати на увазі не тільки квалітативну, змістовну вартість, а так сказати квантативну сторону чеського культурного життя – той факт, що чеська або чехизована європейська, чи німецька, скажімо, культура обхопила всі сторони народнього життя, так що Чех почувує своє життя своїм власним, національним, чеським», – відзначає історик²⁶⁸.

Отож М.Грушевський не тільки апелює до чеського прикладу, а й уважає його можливим і досить перспективним шляхом для розвою українського культурного життя. На його думку, «питання нашої культури – се взагалі *питання дрібних культур малих націй, їх культурної і духовної самостійності і способів заховання сеї самостійності*»²⁶⁹.

Натомість культурне й соціальне життя «великих» націй часто-густо було предметом скептичних і критичних оцінок М.Грушевського. Наприклад, він зауважує, що «американське жите, вражаючи уяву своїми зверхніми грандіозними розмірами, своїми контрастами, своїми різкими формами, в сумі дає далеко менше інтересного, ніж могло-б дати жите найбільшої, найбагатшої природними, економічними й культурними засобами і наймолодшої-то значить найменш зв'язаної якими-небудь гальмами світової демократії»²⁷⁰.

Врешті-решт варто наголосити, що погляди пізнього М.Грушевського щодо колективного героя української минувшини зазнали помітних інтелектуальних і культурних перетворень, як у руслі соціологізації історії, так і у контексті низки етнологічних і культурознавчих практик. Відтак на зламі 1920-1930-х років у рецензії на німецькомовну студію лєнінградського етнографа й фольклориста К.Зелєніна М.Грушевський запропонував доволі цікаве означення «української народності», в якому побутують як суто позитивістські, так і, власне, модерністські складові. «Се продукт життя останніх століть, що своєю інтензивністю викликало в сій частині великі зміни, але zarazом і повищену активність, свідомість і волю до національності», – зауважує історик²⁷¹.

С.Плохій слушно відмітив ту поступову, але неухильну еволюцію засадного терміна «народ» в історичному наративі М.Грушевського, котрий змінював своє значення із синоніму «народних мас» до своєрідного відповідника нації²⁷².

Загалом різноманітні настанови М.Грушевського виявляють не лише натуралістично-позитивістські впливи, а почасти й віталістичні віяння і навіть елементи соціологізації історії, котрі співіснують з оцінками й заувагами у народницько-романтичному дусі. Видається, що авторське представлення колективного героя на авансцені минувшини, вочевидь, містить доволі різноманітні інтелектуальні та культурні нашарування, котрі досить строкато сполучені у його історичному письмі.

Зауважимо, що творець «Історії України-Руси», як правило, воліє оповідати не про блискучий та героїчний флер подій, пов'язаний із епічними діяннями народу, а про різні, іноді до того часу, непримітні, суперечливі площини його історичного буття. Власне, М.Грушевського цікавлять різноманітні прояви творчості «народної маси» у соціальній, духовній, культурній, політичній та господарсько-економічній царині.

Наприклад, доба Хмельниччини приваблює історика тим, як *«народ, який виштовхнули із старої, уторованої колії стихійною силою великого соціального перевороту, нашивидкоруч, експромтом творив форми державної та суспільної організації, комбінував і пристосовував до потреб нового життя – приватного й суспільного, елементи звичайного права, традиції старого права та впливи чужих, новітніх правових систем»*²⁷³.

Утім, різні зрізи чи шари народного життя він розглядає не стільки як вияви його духовної екзистенції, на які традиційно орієнтувалися адепти класичного чи старого романтизму, скільки як вислід складного й розмаїтого процесу еволюції, комбінації різноманітних умов і чинників, кінець-кінцем взаємодії відмінних площин і передумов світу минулого.

Такими площинами чи навіть «першими підставами» («двома великими творчими силами») розвою народу М.Грушевський уважає народність та територію²⁷⁴. Останній він приділяє виключну увагу, позаяк стверджує, що у «багатій святими, благородними, навіть блискучими часом поривами, але сумній своїм реальним змістом історичній спадщині, яку тисячоліте історичного життя передало сучасним поколінням, – *українська територія багато завинила»*²⁷⁵. Крім того, М.Грушевський наголошує на автохтонності як слов'янського й українського населення щодо певної частини території, на якій розгорнулося його історичне життя, зокрема звертає увагу на порівняно невелику міграцію²⁷⁶.

В «Історії української літератури» вчений метафорично означає територію як «історичний верстат», який доля призначила «східно-полудневій, українській галузі»²⁷⁷. Про те наскільки важливу роль М.Грушевський відводив географічному та природному середовищу історичного життя народу / нації свідчать спогади І.Раковського – одного з очевидців перших університетських викладів молодого вченого у Львові. Зокрема, І.Раковський згадує

про початкове враження галицьких слухачів, у яких навіть скла-лася думка, що на лекціях М.Грушевського йдеться не про істо-рію, а про «природу й етнологію України»²⁷⁸.

Зазначимо, що М.Грушевський надавав особливого значення колонізаційним процесам, які докладно висвітлюються у «Історії України-Руси». Більше того, колонізація не тільки задавала той чи інший темп історичної еволюції народу, а й значною мірою впливала на його етнічну формацію. *«Отсі зміни, сі колонізаційні хвилювання, флюктуації мали великий вплив на українську етніку, полишили глибокі сліди в фізіономії української народності»*, – зазначає історик²⁷⁹. На його думку, у «сих флюктуаціях згинула страшенна маса народнього капіталу»²⁸⁰.

Загалом колонізація у рецепції М.Грушевського це не тільки опанування і заселення того чи іншого простору, а соціальний, культурний, політичний та господарський терен історичного побування українського народу, який виявляє його творчий потенціал і життєву силу! Недаремно в авторських коментарях про колонізаційні здобутки українських переселенців проступають нотки гордості за своїх прашурів.

Такою, скажімо, виглядає його заувага про колонізацію по-граничних земель Російської держави у XVII ст., коли *«голий об-рабований український демос упередив державну велико-руську народність»*, в часи найбільших лихоліть своїх опанувавши про-стори московської України – *перехопив у великоруської народно-сти сі території, географічними і політичними обставинами властиво їй призначені до скольонізованя»*²⁸¹.

Варто наголосити, що у великому тексті М.Грушевського часто-густо йдеться про інтенсивність / силу чи активність / пасивність історичного буття народної маси у ту чи іншу історичну добу.

Наприклад, він згадує про потужне й інтенсивне політичне життя українського народу у «перших віках свого історичного іст-новання»²⁸². Згодом історик відзначає його «другорядну роль» у Великому князівстві Литовському²⁸³, пасивне побування й «атрофовану ініціативу» у XV-XVI ст.²⁸⁴, врешті-решт зупиня-ється на незвичайному піднесенні, ба навіть вибуху, що стався за часів Хмельниччини.

«Се велика трагедія народного житя, де вперше на пам'яти істо-рії український народ виступає активно, творцем своєї долі й

життя, зривається до боротьби на життє й смерть за здійснення своїх мрій і бажань, але по вікових напруженнях облитий кров'ю, знесилений в боротьбі з непереможними перешкодами, упадає на бойовищі, на розбитих надіях і мріях», – відзначає М.Грушевський²⁸⁵.

Отож на сторінках багатотомника «народна маса» представлена з різних історичних перспектив і масштабів, хоч здебільшого подається як певна етнічна, національна цілісність, що відіграє ту чи іншу роль на сцені минувшини.

Втім, незважаючи на такий лейтмотив великого тексту М.Грушевський виразно розрізняє різноманітні соціальні верстви та прошарки. Більше того, у його історичному письмі, зокрема у вищезазваному багатотомнику, постійно згадується про становище, інтереси, устремління різних класів, станів, верств українського суспільства. Він навіть якось наводить тогочасний афоризм, що *«історія була продуктом суспільної диференціації і класовості»*²⁸⁶.

Схоже, що у вживанні поняття «клас» та його похідних дефініцій М.Грушевський (після М.Драгоманова!) був одним із найпослідовніших українських істориків кінця ХІХ – початку ХХ ст. Можливо, це пов'язано з соціалістичними складовими у поглядах та світосприйнятті М.Грушевського, котрі відігравали різну, але досить помітну роль на різних етапах його політичної біографії.

Звісно, М.Грушевський не генералізує класовий поділ, зокрема живає його не як інструмент жорсткої формалізації, а скоріше, навпаки, як маркер соціальної диференціації, що виказує дослідницькі практики, зорієнтовані на студіювання напрочуд багатоманітного фактографічного матеріалу, котрий відображає розмаїття перехідних форм, відносин, інститутів і т.п. Недаремно один із підрозділів «Істории украинского народа», присвячений соціальним спільнотам часів давньої Русі, має назву «Суспільні класи» (рос. *«Общественные классы»*)²⁸⁷.

Однак, соціальний і навіть соціокультурний зріз минувшини безперечно сприймається автором як вислід побутування, співжиття та змагання різних класових спільнот. На цьому місці, варто акцентувати увагу на тих мірилах вартості, котрими М.Грушевський послугується для оцінки й означення різних соціальних станів, верств, груп.

Приміром, розглядаючи скарги й петиції міщанства, котре прагнуло урівнятися у правах з католиками, історик відзначає, що

«в сих заходах і міщане напр.[иклад] не могли піднятися над своїми льокальними кривдами і жалями, не могли самі дійти до гадки оборони національних прав не тільки українського народу взагалі, а хоч би навіть в границях цілого міського устрою: оборони прав взагалі українського міщанства, а не свого тільки міста»²⁸⁸. Водночас він наголошує на спільності «клясових інтересів і бажанне зрівнятися не тільки de jure, але і фактично з привілейованим панством польським», що проступають у діях тодішньої української аристократії²⁸⁹.

У такому ж дусі М.Грушевський подає й оцінює потуги українського магнатства на ниві культури та віри. «Острозька академія, меценатство кн. Острозького в справах православної віри й української культури – се властиво й усе, що дало українське магнатство народній справі в таку тяжку для неї хвилю», – підкреслює історик²⁹⁰.

Натомість козаччину М.Грушевський розглядає як форму, в якій «кристалізувалися суспільно-економічні змагання українського демосу і його протест против польсько-шляхетського режиму, стала речником національних змагань української народности»²⁹¹.

Досить часто з аналогічної перспективи висвітлюється й побутування визначних діячів української історії. Наприклад, про Данила Галицького М.Грушевський пише: «Вибранець народній, підписаний громадою в боротьбі з боярством, він не сміє зближитися до сих мас – вони зістаються йому чужими, з боярством чує він себе далеко ближше – по традиції»²⁹². Натомість про батька князя Данила вчений зауважує, що у «народних масах Роман був безперечно популярний, і його боротьба з боярством, як я зазначив уже, могла хіба ще причинитися до сеї популярности»²⁹³. Відтак М.Грушевський наголошує, що «взагалі Роман полишив по собі глибокий слід в народній пам'яті і сильно відбився в народній фантазії»²⁹⁴, хоч автор досить критично налаштований до цієї історичної особистості.

У схожому контексті подається й постать Б.Хмельницького. «Відомо, що він розпочинав справу для узьких клясових інтересів козацької верстви, і коли навколо нього шуміло вже всенародне повстання, він – ще не оцінюючи його значіння, торгувався з королем про марні козацькі привілеї, за ціну їх готовий зложити зброю і полишити ні з чим розбурхані ним народні маси», – підкреслює М.Грушевський²⁹⁵.

Отож відповідний народницький ракурс витримується і щодо постаті Великого гетьмана. «Незвичайно характерна риса в політиці Хмельницького, що він ніколи не відважася опертися на сам лише нарід і все розпочинав війну, запевнивши собі якогось стороннього союзника. – відзначає історик. – Се йшло в парі с нерозуміннем домагань народніх мас – і з знеохоченнем народу до Хмельницького»²⁹⁶.

Зрештою, наведені пасажі єднає загальнонародний масштаб («народна справа», «національні права», «національні змагання», «домагання народних мас» і т.п.), точніше мірило вартості, з перспективи якого розглядаються й оцінюються буття як окремих соціальних спільнот, так і видатних особистостей у світі української минувшини. Натомість зацікавлення й устремління визначних постатей, різних соціальних верств, прошарків, станів виглядають вторинними, доповнюючими складовими в історичній палітрі вченого. Мабуть, саме така позиція М.Грушевського як інтелектуала й створювала те враження метафізичності, сакральності, вищості масового героя у його великому тексті.

На думку С.Плохія, «він (М.Грушевський. – Авт.) завжди цінував маси надто високо, аби не робити таких діячів, як Костянтин Острозький і Богдан Хмельницький, самотніми та головними героями своєї оповіді»²⁹⁷.

Втім, до таких оцінок автора «Історії України-Руси», вірогідно, підштовхувала не стільки стара романтична апологія народу / нації (відгосол якої, вочевидь, відчувається у його історичному письмі!), скільки прагнення посісти об'єктивістське і критичне становище щодо світу минувшини, себто його фактографічний сцієнтизм. Якщо згадати скептичні настанови вченого щодо детермінізму й генералізації, як інструментів конструювання української історії, то репрезентація минувшини у контексті самоцінності побутування народної маси як «органічної цілості», що посідає місце «об'єктивної вищості» у суспільному житті (хоч як це парадоксально!) стосовно подій, фактів, станів, форм і т.п., видається вповні логічною та раціональною у світлі трансформацій натуралістичних пропозицій на ниві модифікованого чи «критичного» позитивізму кінця ХІХ – початку ХХ ст.

Зрештою, засадні причини ставлення М.Грушевського до «народу» («народних мас») як «об'єктивної вищості» на теренах істо-

ричного життя варто дошукуватися у телеологічній спрямованості його великого тексту. Адже «монументальна» історія України мала, врешті-решт, увінчатися новим відродженням і розвоєм народу / нації. Тим паче, що цей авторський задум був задекларований ще у першому томі «Історії України-Руси».

Проте навіть такі аксіологічні настанови М.Грушевського не залишалися незмінними, а суттєво еволюціонували протягом першої третини ХХ ст. за рахунок включення елементів соціологізації історії і нового віталізму, особливо у циклі томів «Історії України-Руси», присвячених українському козацтву (Т.7-10). Причому навіть у відносно скупих внутрішніх рефлексіях історика щодо своєї студії споглядаємо помітну зміну загального рефрену.

«Основним завданням моїм і мусіло бути дослідження саме ролі їх (народних мас. – Авт.) у сім великім зломі українського життя, висвітленне впливів сього моменту на дальшу їх долю і переломлення в їх уяві і свідомості його значіння. – зауважує вечний. – Одначе для першого – ролі мас – безпосередніх вказівок стрічається мало: тільки де-не-де виринають загальні звістки про їх позицію, їх активні впливи, їх активну чи пасивну опозицію»²⁹⁸.

Виглядає, що історія колективного героя як етнонаціональної цілості у великому наративі М.Грушевського дедалі більше розпадається на низку самостійних сегментів – соціальних ролей і сюжетів, які висувуються на перше місце, ба навіть заступають собою загальне тло «народних рухів» і загалом «народної війни». Натомість роль соціальних спільнот (класів, верств, прошарків) набуває не тільки більшої ваги, а й стає багатозначною, контрастною, суперечливою, котру складно представити й оцінити у межах полярного підходу.

Передусім, ці спостереження стосуються історичного буття козацтва, устремління й мотиви якого дедалі більше розходяться і навіть конфронтують із «народною масою» за часів Хмельниччини, на що звертає увагу М.Грушевський. «Віра – се нарід, се земля; коли козаки підняли боротьбу за стару віру України, ясно, що вони вели боротьбу в интересах цілого народу й землі, й мали тим самим право їх іменем говорити й їх долю рішати. – відзначає історик. – Вони вирвали сю землю з-під влади невірних латинників, вони “відвоювали” сю землю від польських королевят – тим самим вони стали його панами, правом завоювання. Як при кожнім завоюванні,

вони завоювали сю країну передусім для своєї верстви (кляси), і се здавалось таким зрозумілим в тих часах, що сього не треба було ні вяснити, ні аргументувати: річ була сама собою зрозуміла»²⁹⁹.

Власне, розмежування відмінних зацікавлень і мотивів різних спільнот торувало шлях до глибшої соціальної диференціації всієї «народної маси» у великій оповіді М.Грушевського. Відтак становище «об'єктивної вищості», котре посідав колективний герой історії щодо інших станів дедалі більше розвивалося, себто вимагало від ученого внесення низки коректив до «козацького циклу» томів «Історії України-Руси».

Насамперед, автор мусив більш докладно висвітлювати і, що найголовніше, оцінювати соціальні процеси, котрі стають більш інтенсивними й швидкоплинними, зокрема виявляють широкий діапазон мотивацій та зацікавлень верст, прошарків і станів, які, до того, змагаються між собою. «Клясові інтереси сеї нової верстви (козацтва. – Авт.) стара історіографія звичайно ототожнювала з стихійною боротьбою мас і приймала за вираз того що називалося “народньою боротьбою”, “боротьбою за визволення України”. Очевидно, тепер і факти, і соціально-історичний досвід вимагають від нас пильного розділювання сих двох моментів процесу...», – наголошує М.Грушевський³⁰⁰.

Звісно такі пасажі частки відображали загальні віяння у тодішній соціогуманістиці «пролетарсько-селянської держави» (перша книга дев'ятого тому «Історії України-Руси» побачила світ 1928 р., а друга книга – 1931 р.), зорієнтованої на тотальне поширення класового підходу, проте все ж таки демонстрували загальний поворот європейської гуманістики до історії «масової людини». Тим більше, що М.Грушевський не цурався розглядати соціальні спільноти у класовому контексті і у довоєнних текстах, але зазвичай уникав генералізації й абсолютизації у таких означеннях. Скажімо, в одному з довоєнних популярних викладів української історії він називав козацтво «суспільним класом», хоч і підкреслював, що таке означення правомірно вживати тільки від кінця XVI ст.³⁰¹

Зауважимо, що авторські розумування про репрезентацію й потрактування історичної ролі козацтва в українському історіописанні XIX – початку XX ст. промовисто демонструють спрямування еволюції поглядів самого М.Грушевського, котра виявляє їхню соціальну, точніше соціологічну підоснову.

«В сім напрямі мусіла піти й дальша історична праця, з тим як соціально-історичний аналіз розвиваючися в сих десятиліттях, на переломі XIX і XX ст. показував все яснiш, що козацтво було не тільки узброєним українським народом, але також і соціальною верствою, з усіми прикметами й тенденціями її – з боротьбою за соціальні привілеї з іншими верствами, конкуренцією і змаганнями до провідної ролі. При тім ближче дослідження соціальних відносин XVIII в. ще й розколювало сю соціальну верству на дві класові групи – на рядове козацтво і старшину, між якими теж виявлялася завзята соціально-економічна боротьба, суперечність класових чи групових інтересів»³⁰².

Зрештою, у великому наративі М.Грушевського досить гостро постала проблема репрезентації відмінних інтересів та мотивацій різних соціальних спільнот і, водночас, тих загальнонаціональних і релігійних устремлінь, які єднали різні верстви, прошарки, стани за часів нібито «всенародної війни». Більше того, сама логіка фактографічного викладу висувала й повсякчас актуалізувала питання: як саме сполучалися ці різні соціальні спільноти у начебто «єдину» і, заразом, таку строкату «народну масу»?

Відповіді, запропоновані істориком, не виглядають однозначними. Передусім, на сторінках «Історії України-Руси» проступає і шириться ідея солідарності, котра співіснує та змагається з соціальними, класовими зацікавленнями. Причому ця ідея, як і інші концепти, представлена в історичному письмі М.Грушевського досить невиразно, позаяк автор традиційно уникає точних і категоричних термінологічних означень, які б вихолощували та спрощували багатоманітність фактографічного матеріалу. Проте таке становище не заважає автору закликати до зв'язку й солідарності з попередніми генераціями у процесі пізнання минувшини³⁰³.

Здебільшого ідею солідарності (від лат. *solidus* – цілісний, суцільний) пов'язують із позитивістською візією О.Конта, котра має натуралістично-органічну підоснову, але продукує досить широкі смисли – політичні, етичні, юридичні, позаяк вони поширюються на буття суспільства, держави, корпорації і навіть окремої родини. Відтак один із засновників позитивізму розглядав солідарність як своєрідну відповідність і зв'язаність окремих частин у загальному цілому, наприклад, у організмі, в якому дії частин тіла узгоджуються між собою³⁰⁴.

Втім, солідарність розглядалася О.Контом і як своєрідна етична настанова, котра мала гармонізувати суспільні відносини, приміром, між робітниками та підприємцями, себто відіграла специфічну роль регулятора у соціальному житті.

Новий вектор у переосмисленні й актуалізації цього поняття задали студії французького соціолога Е.Дюркгайма, написані у руслі позитивістських дослідницьких стратегій, передусім, одного з їхніх фундаторів О.Конта. «*Це можна вважати проявом тісного зв'язку (преемство) його досліду з філософією Конта, котре часто підчеркується дослідниками, хоч як Дюркгем відійшов від Конта в своїм методі*», – наголошував М.Грушевський³⁰⁵.

На думку Е.Дюркгайма, суспільна організація, зокрема розподіл праці, визначалася певним типом соціальної солідарності – механічної (примітивні чи архаїчні суспільства) та органічної (модерні суспільства). Таким чином, різні типи солідарності репрезентувалися як складові єдиного еволюційного ланцюгу з певною колективною свідомістю, яка відіграла важливу роль у народів на примітивному ступені розвитку, але поступово втрачала свою значимість у цивілізованих народів. Утім, залишки «механічної солідарності», за візією французького соціолога, залишалися навіть у цивілізованих народів.

Зрештою, Е.Дюркгайм, порівняно з О.Контом, зробив невеликий, але досить вагомий крок уперед на ниві соціологізації історії, оскільки пов'язав із колективними уявленнями не тільки відповідні соціальні дії, а й зацікавлення та мотиви! Мабуть, не варто дивуватися, що зазначені ідеї побутують у великій оповіді М.Грушевського в імпліцитному вигляді.

Загалом український історик розглядав солідарність як той чи інший вияв людської соціальності³⁰⁶ відповідно до певних історичних передумов, що передбачала взаємні суспільні зобов'язання. У широкому сенсі М.Грушевський уважав, що солідарність є неодмінною властивістю будь-якого суспільства. «*Те що ми називаємо г р о м а д я н с т в о м (розбив М.Грушевського. – Авт.), чи суспільністю, себто організоване людське множество, об'єднане почутем солідарности і організованими формами свого співробітництва...*», – зауважує вчений³⁰⁷.

Витоки солідарності він пов'язував із колективістськими уявленнями родоплемінної спільноти, котра, власне, й виплекала

«егалітарну солідарність»³⁰⁸. Загалом М.Грушевський розрізняв різні види солідарності: родоплемінну, класову та національну.

Наприклад, історик обстоював думку, що «поневоленне кляси клясою таким чином являється однаково результатом у п а д к у с о л і д а р н о с т и і к о л е к т и в н о с т и (розбив М.Грушевського. – *Авт.*), – чи він довершується оружним насильством чи економічним індивідуалізмом, дорогою безкровною і мирною»³⁰⁹. Вочевидь, цей коментар свідчить, що його автор відводив солідарності важливу роль в осягненні історичного буття як соціальних, так і етнічних спільнот.

Ба більше, національну солідарність М.Грушевський представляв як особливий і досить складний вид солідарності. «У новій нації являються спільні традиції, спільні герої: не тільки хитра політика владущих, але й саме жите творить їх часто, і зв'язує певними моральними зв'язками розріжені верстви. – зазначає історик. – Але при суперечностях клясових, ся нова національна солідарність далеко лишається позаду старої солідарності племінної, котрої символами, формами мишлення, навіть термінами вона орудує»³¹⁰.

Загалом у великому тексті М.Грушевського репрезентовані усі перелічені види солідарності, хоч автор уникає їх виразного ранжування.

Скажімо, він згадує про солідарні акції чи заходи племен, що не мали «одностайної політичної організації» за античної доби³¹¹, себто нав'язує такі приклади до «родоплемінної солідарності». Натомість висвітлюючи часи Київської держави чи Великого князівства Литовського автор оповідає про солідарність князів та певної династії. Приміром, історик пише про солідарність Ростиславовичів³¹², Романовичів³¹³, Ольгердовичів³¹⁴ та ін.

Втім, М.Грушевський уживає цей концепт і в інших контекстах. Наприклад, він зазначає, що під час боротьби між князями-претендентами «свідомість неподільності Київської землі впливала на певну солідарність, бодай часом»³¹⁵. У іншому місці історик згадує, що у «менш визначних проявах ота солідарність князя і землі, опір земель мусили в дуже сильній мірі неутралізувати і неутралізували дійсно змагання князів – спадкоємців київської концентраційної політики, до єдиновладства»³¹⁶.

Більше того, він приділяє помітну увагу ідеї «політичної одностайності й солідарності сеї Руської землі, що бореться против окре-

мішности земель, против все більшого відокремлення галузей східнього Слов'янства»³¹⁷. Водночас М.Грушевський характеризує відносини поміж князем та його дружиною як солідарні³¹⁸, тобто означає соціальний статус таких зв'язків.

Зрештою, історик поширює концепт солідарності і на конфесійну ниву. Зокрема, у своєму курсі зі всесвітньої історії він згадує про солідарність та дисципліну християнської церкви у зносинах із давньоримською державою³¹⁹.

Зазначимо, що вищеподані авторські пасажі нав'язують певні аналогії з «колективними уявленнями», котрими щедро оперував у своїх працях Е.Дюркгейм, хоч і не відповідають його конструкціям уповні. Втім, у деяких текстах М.Грушевського навіть віднаходимо сув'язь «органічна солідарність»³²⁰.

Так чи інакше, у «козацькому циклі» томів «Історії України-Руси» застосування цього концепту помітно розширюється, позаяк йдеться вже не про солідарність певних племен чи якоїсь династії, а про «солідарні заходи» конфесійних, соціальних і, кінець-кінцем народних / національних спільнот.

Приміром, М.Грушевський згадує про думку князя К.-В.Острозького, котрий уважав, що православні й протестанти мають виступити з солідарною акцією у справі релігійної толерантності³²¹. Проте провідне місце у великому тексті безперечно посідає ідея солідарності різних верств і станів, передусім, козацтва у різні епохи національної історії, зокрема напередодні та за часів Хмельниччини.

Відзначимо, що історик характеризує козацтво як спільноту, котра вирізняється «незвичайною солідарністю»³²². «Запороже було огнищем *козацької сили, солідарности, організованости*», – підкреслює М.Грушевський³²³.

Та найбільшу увагу автор приділяє солідарності козацтва та українського суспільства, котре постає як співробітництво різних спільнот на православному і національному підґрунті. «*Козацтво проголошує свою солідарність з українською інтелігенцією на пункті релігійних і національних змагань* і з сього часу історія козачини стає центром українського життя більше як на століте», – відзначає історик³²⁴. Цю ж «формулу» М.Грушевський згадує й у інших працях³²⁵, а у дещо модифікованому вигляді повторює у тексті того ж таки – сьомого тому «Історії України-Руси», хоч уже

наголошує на солідарності козацтва з українським суспільством загалом³²⁶.

Згодом він підкреслює, що *«козацька делегація вже весною 1610 р. проголосила публічно свою повну солідарність з українською інтелігенцією – “народом шляхетським” і духовенством в справі оборони “своєї релігії” і готовність накладати за неї своїми головами»*³²⁷. У іншій студії історик зауважує, що *«перед усім вела, очевидно, козащина, а її підтримувала і заявляла свою солідарність шляхта»*³²⁸.

Цікаво, що М.Грушевський зупиняється й на проблемі отождолення козацьких устремлінь із вимогами всього українського народу, себто порушує питання солідарності різних соціальних спільнот, принаймні, у сприйнятті сучасників. *«... ми ніде не бачили, щоб московський уряд коли-небудь поставив питання, про перевірку наскільки інші верстви України солідаризуються з поглядами Козацтва, або наскільки воно уповноважене говорити іменем цілої Козацької України»*, – відзначає історик³²⁹.

Варто наголосити, що М.Грушевський намагається продемонструвати й витоки цієї солідарності. На його думку, *«козачину не тільки більше моральні, ідеологічні мотиви, релігійний пієтизм, почуте своєї солідарности з українською суспільністю, а навіть і чисто тактичні міркування вели до сього ж союзу»*³³⁰.

Таким чином, досить розмаїтті мотиви спричинилися до «солідарної», але вельми строкатої спілки козацтва з «останками української шляхти – в східній Україні ще немалозначними тоді, з могутньою духовною верствою й вищими верствами міщанства»³³¹.

Провідним чинником тодішньої народної чи національної солідарності М.Грушевський, вочевидь, уважав «релігійну справу», котра на певний час цементувала цей досить суперечливий і різнобарвний, у політичному, культурному та соціальному сенсі, альянс початку XVII ст. Недаремно у відомій студії «Культурно-національний рух на Україні в XVI-XVII віці» (1908-1912) автор наголошує на особливому значенні православних братств, що *«зв'язували узлом солідарності українські елементи – не тільки міські, а й замісцеві, з різного стану людей. Розвивали серед них почуття громадської й національної дисципліни, піддавали їх діяльність під контроль братської “опіки”, навіть у формі суду над*

спорами й проступками в братстві, в формі цензури над моральністю й християнським пожиттям українських людей, *заводили свою, хоч слабеньку, національну владу*»³³².

М.Грушевський навіть уважав, що козацтво, особливо його верхні прошарки, завдяки цьому «солідарному» союзу поступово входило «*все глубше й дальше в те культурно-релігійне й національне житє*, яке на протязі як раз того другого десятиліття все яснійше розгорталося в найблизшій, східно-українській центрі Києві»³³³.

Власне, релігійна солідарність, зокрема її підкреслена демонстрація³³⁴, відіграла помітну роль у російсько-українських взаєминах, зокрема у дипломатичних перемовинах навколо Переяславської угоди 1654 р.³³⁵

Зазначимо, що ідея конфесійної чи народної солідарності у репрезентації М.Грушевського часто-густо, хоч і не завжди, протиставляється мотиваціям й устремлінням соціальних спільнот – класів. «Натиск православних розбивався, як ми бачили, *на пункті інтересів соціальних, клясових: солідарні між собою в релігійно-національних справах союзники – шляхта і козачина – стрічалися на сім соціальнім ґрунті як ворожі сторони*», – наголошує історик³³⁶. Окрім того, він згадує про економічні зацікавлення східно-галицької шляхти, котрі впливали на її «солідарну участь» у народних рухах за часів Хмельниччини³³⁷.

Втім, висвітлення Хмельниччини, котра у великому наративі М.Грушевського представлена все ж таки як національна революція, на відміну від довоєнних текстів, у яких переважно йшлося про «народну війну» («народний рух», «народне повстання» і т.п.), дедалі більше загострює змагання поміж солідарністю народною / національною та солідарністю класовою / соціальною.

«Як бачимо питання розщиплюється і ускладнюється. Нарід і владушца верхівка. Гетьман і його окруженне. А далі – наскільки було суцільне одно і друге – нарід і його старшинський осередок?», – риторично запитує М.Грушевський³³⁸.

Проте автор висуває й інші питання, зокрема про перетворення війни за «свою шкоду і кривду» у справу за визволення православної Русі, з якими «солідаризувалися» Б.Хмельницький та козацтво³³⁹. М.Грушевський згадує й про учасників цього повстання, що перетворилося у національну революцію, зокрема у

контексті солідарності чи ворожості з боку знаних діячів того часу (А.Кисіль, М.Кривоніс, митрополит Сильвестр Косов та ін.)³⁴⁰.

Зрештою, історик змушений визнати, що солідарність різних соціальних спільноти за доби Хмельниччини, котра на короткий час сполучила «народні маси», добігає свого кінця. Натомість панівне становище посідають егоїстичні зацікавлення окремих класів, верств та прошарків. «*“Православна Русь” – так недавно солідарна в боротьбі з лядською тиранією, виразно поляризувалась на класових признаках, і ті що пускалися класовими стежками польських панів і виявляли їх соціально-економічні претензії, мусили рахуватися з повторенням на їх адресу соціальної революції, котру вони так недавно пережили*», – відзначає М.Грушевський³⁴¹.

Зауважимо, що вчений покладає відповідальність за поразку Хмельниччини не тільки на вищі верстви українського суспільство, а й – на «нову інтелігенцію».

У одному з публіцистичних текстів, написаному наприкінці ХІХ ст., він обстоює думку, що «*нова українсько-руська інтелігенція, витворена з народніх мас новими фактами, не солідаризувала зовсім з сими змаганнями. ...зазначився антагонізм між народньою масою й новою українсько-руською інтелігенцією. Народні маси кидаються в обійми московського уряду, шукаючи в нім опори проти своєї нової старшини. Старшина, не знаходячи собі ні в чім опори, звертається туди-ж запобігаючи ласки коштом уступок. В результаті вона за виреченне з автономічних і національних змагань, здобуває санкцію своїх суспільно-економічних набутків, перетворюється на правно упривілейовану верству, але разом в почуттю свого відріжнення від народу якнайбільше зближається до російських державних елементів*»³⁴².

Отож, саме брак солідарності різних станів українського суспільства, вважає М.Грушевський, спричинився до поразки національних устремлінь як за Хмельниччини, так і у пізніші часи і, врешті-решт увінчався ліквідацією Гетьманщини у другій половині ХVІІІ ст. Відтак класова солідарність перемогла «народну» солідарність.

Іншою засадною дефініцією, якою М.Грушевський активно послугується у представленні життя-буття «народної маси» на теренах української історії, є досить своєрідне і специфічне поняття «енергії». У широкому сенсі автор «Історії України-Руси» нав'язує

цей термін до різноманітних виявів, сплесків, флуктуацій історичного життя, що почасти нагадує віталістичні та неоромантичні віяння на зламі ХІХ – початку ХХ ст.

Видається, що первісно вживання зазначеної дефініції було наслідком еволюції «органічних» концептів М.Грушевського, які доповнювалися / розширювалися / трансформувалися за рахунок ідеалістичних включень. Приміром, у його великому тексті є й такий пасаж: «Але сам *державний організм* (Київська держава. – *Авт.*), очевидно, слабнув і упадав: *слабла його внутрішня зв'язкість, його життєва енергія й екстенсивна сила*»³⁴³.

В іншому місці історик зазначає: «*Житє, розбившиися на атоми*, ішло в глибину провінцій, в спід суспільности, замикаючися все в узшій, тіснішій просторони, але zarazом дрібноло, блідло й вироджувалося – тому, що серед сеї децентралізації й партикуляризму *не могли вже відтворитися відповідно сильні, могутні центри, які могли б запліднювати далі новими запасами енергії*, новими поступами ідей і сил сей процес розсівання, розтікання добутку політичної й культурної еволюції Київської держави»³⁴⁴.

У цьому ж дусі висвітлюється й історичне буття Великого князівства Литовського, яке він називає «*крухим* (крихким. – *Авт.*) *організмом*», оскільки збереження його «цілості» потребувало «*великої енергії*»³⁴⁵.

Видається, що М.Грушевський досить часто використовував метафоричні сполучення на кшталт «*життєва енергія*»³⁴⁶, «*життєві сили*»³⁴⁷, «*життєва сила народу*»³⁴⁸, «*дивна сила самозбереження*» (рос. «*дивная сила самосохранения*»)»³⁴⁹, «*енергія народного життя*»³⁵⁰ та ін. як у публіцистичних текстах, так і в історичному письмі. Приміром, він досить своєрідно описує становище давньої Перської держави напередодні походів Александра Македонського. «Від самої доби греко-перської війни Персія видимо підупадала, і не вважаючи на свої великі розміри не вважалась страшним ворогом. Хоч завдяки, концентрованій організації, наданій їм Дарієм, вона трималася купи. *Але життєва сила її очевидячки слабла*», – підкреслює М.Грушевський³⁵¹.

Більше того, він у великому наративі зазвичай асоціює історичний процес із відповідним плином «історичного життя». Причому останнє метафоричне сполучення, часто-густо заступає інші означення світу минувшини. Не випадково шостий том «Історії

України-Руси» має досить промовисту назву: *«Житє економічне. Культурне. Національне XIV-XVII віків»*.

Витоки такого представлення світу історії, на перший погляд, варто дошукуватися у натуралістичній програмі пізнання, привнесеною і поширеною на обширах гуманістичних і суспільних наук позитивізмом. *«В XIX в. переважають спостереження “біологічні”, які добачають в житю скрізь процес боротьби, вічну перевагу сильніших над слабшими...»*, – відзначає М.Грушевський³⁵².

Зазначимо, що в історичному письмі пізнього П.Куліша, котре сполучало романтичні й позитивістські складові, досить добре репрезентована подібна ідея «життєвості» у матеріалістично-натуралістичному розумінні, себто як домінація природної «сили»³⁵³.

Втім, М.Грушевський зазвичай уникає точних означень концептів «життя», «енергія», як і багатьох інших термінів. Натомість він уживає дефініцію «енергія» у найрізноманітніших контекстах, що продукують як натуралістично-органічний, так і метафізичний сенс.

Передусім зауважимо, що М.Грушевський досить часто послугується концептом «енергія» на кшталт відомої зв'язки сила / безсилля, себто протиставлення фізично-матеріального та духовного-морального зрізів минувшини. Ця опозиція була досить поширена в українському романтичному історіописанні XIX ст., зокрема у текстах М.Костомарова, П.Куліша та ін.

Однак, термінологічні уподобання М.Грушевського, хоч і нав'язують певні романтичні асоціації, вочевидь, є більш складними й розмитими в інтелектуальному та культурному сенсі. Скажімо, автор *«Історії України-Руси»* розмірковує *«чи громада мала відповідну енергію й сили, щоб відповідно реагувати на такі поклики (занепад централізованої влади. – Авт.)»*³⁵⁴.

У такому ж руслі він характеризує метаморфози братського руху, зокрема підкреслює, що *«вся енергія й сила брацьких організацій була зведена до узьких меж релігійної полеміки, оборони прав і традицій православної віри і в тяжкій боротьбі, яку прийшлося перебути за неї, вичерпалися сили й енергія брацьких організацій»*³⁵⁵.

В іншій студії історик зауважує, що *«братчики хотіли звернути всі сили й енергію в тім загальнім піднесенні ідеального змісту життя»*³⁵⁶.

Дивовижно співзвучно виглядає і його освітлення українського козацтва. «*Козаччина*, що положила такі глибокі сліди на всім життю Східньої України, тільки на одну хвилину зрушила всю українською територією, а потім, *траплячи силу і енергію, відступала все далі на схід*, поки нарешті Дніпро не став її західною границею»³⁵⁷.

Зазначимо, що у подібному дусі М.Грушевський представляє й оцінює і т.зв. різноманітні чинники історичного руху, приміром, іноземні вторгнення, зокрема монголо-татарські завоювання. «*Незвичайна екстензивність*, нечуваний розмах монгольських завоювань без кінця розширення перспективи їх політичних плянів, і контакт з кожною новою територією вів за собою ідею завоювання – аж поки не ослабла ся сила екстензивности. *Пляно-Карпіні*, що побував в Орді ще в сім часі монгольської сили, чув сю енергію безграничної екстензивности і віддав се почуте в своїм оповіданню...»³⁵⁸

Схожі пасажі споглядаємо і на сторінках авторського курсу «Всесвітня історія в короткім огляді».

Наприклад, у відповідному контексті репрезентовано становище середньовічної Європи. «Хрестоносні походи, котрі ми оглянули тут в зв'язку з їх впливами на жите європейського Сходу, були характеристичним показником нових течій і сил західної Європи. – підкреслює М.Грушевський. – *Не вважаючи на державне роздробленне і політичну безсильність* серед усобиць і замішань, що характеризують її з кінцем X і потім в XI століттю, *в ній наростали культурні й економічні сили, а з ними й суспільна енергія*»³⁵⁹.

Виглядає, що ці сентенції продукують зіставлення з традиційною семантикою романтичного історіописання з його протиставленням чи домінацією різних площин, сфер, або персональних і колективних героїв на авансцені минувшини, котрі виказують метафізичний / ідеалістичний підтекст. Проте часто-густо концепт «енергія» в історичному письмі М.Грушевського вживається щодо найрізноманітніших явищ і процесів минувшини. Ба більше, діапазон цього застосування є настільки багатоманітним, що його годі звести до якогось однозначного потрактування.

Приміром, у текстах М.Грушевського йдеться про «*психічну енергію промислу*»³⁶⁰, «*торговельну енергію*»³⁶¹, «*торгово-промислову енергію*»³⁶², «*техніку праці*» та її «*енергетику*»³⁶³, «*засоби*

революційної енергії» й «акумулявану енергію»³⁶⁴, «воєнну енергію козащини»³⁶⁵, «войовничу енергію» арабів, якій іслам надав «релігійну мету» та вивів на шлях творення державної організації³⁶⁶, «імперіалістичну енергію» колоніальних імперій³⁶⁷, «колонізаційну енергію українського племені»³⁶⁸, «розмах колонізаційної енергії»³⁶⁹ чи «масу енергії» колонізації³⁷⁰, «культурну енергію»³⁷¹, «убуток енергії, яка могла б бути приложена на безпосередній арені світової культури, серед котроїсь з великих світових суспільностей»³⁷² і т.п. Причому М.Грушевський доволі часто висвітлює й оцінює різноманітні історичні події з перспективи тих чи інших спалахів / спадів чи приливів / відливів «енергії», зокрема навіть вирізняє «енергію інтенсивну» й «енергію екстенсивну».

Скажімо, він пише, що «після короткого піднесення своєї сили й енергії за Болеслава Сміливого», Польща вступає у добу спаду³⁷³. Водночас М.Грушевський зауважує, що «добі найвищої сили Руської держави, якою являється правління Володимира, хронологічно відповідає така ж доба найвищої екстенсивної сили иньшої великої слов'янської держави – Польської, що разом з тим як держава Руська поширюється серед східньо-слов'янського розселення, старається зібрати під своєю властю розселення західньо-слов'янське»³⁷⁴.

Морські набіги козаків 1624 р. історик розглядає у контексті «того розмаху екстенсивної козацької енергії, який виявляється в тодішніх походах»³⁷⁵. У цьому ж руслі автор представляє перебіг подій 1648 р., себто у розпал Хмельниччини. «Народний рух не дійшов до повної інтенсивності – бо еміграція відкрила інший вихід, і народня енергія пішла в сторону меншого супротивлення. – підкреслює М.Грушевський. – Енергія екстензивна ще раз взяла перевагу над інтензивною. Справа самостійності України була вбита – за ціну її територіального розширення»³⁷⁶.

Календарну реформу 1582 р. (заміну Юліанського календаря – Григоріанським, себто введення нового стилю літочислення), запроваджену римським папою Григорієм XIII, він подає у світлі того, як вона «потрясла цілою суспільністю й викресала з неї нові запаси енергії»³⁷⁷, «нові іскри відпорної енергії»³⁷⁸. Натомість Брестську церковну унію 1596 р. історик потрактовує як таку, що «внесла роздвоєнне серед православних і їх енергію обернула на внутрішню боротьбу»³⁷⁹.

Більше того, М.Грушевський послугується зазначеним концептом не тільки з перспективи репрезентації масштабних процесів і явищ, а й окремих соціальних станів, верств і прошарків. Наприклад, він обстоює думку про *«незвичайне завзяте й енергію»* селянства у другій половині XVI – першій половині XVII ст.³⁸⁰, *«суспільну енергію»* львівського міщанства XVI ст.³⁸¹ та ін. Та найбільше до фокусу «енергетичного» представлення потрапляє українське козацтво, котре М.Грушевський уважав одним із найважливіших факторів української історії кінця XVI–XVII ст.

У вступних нотатках до сьомого тому *«Історії України-Руси»* історик згадує про козацтво та його *«розмах енергії»* та *«розріст козацької сили й екстенсивної енергії»* в перших двох десятиліттях», яким присвячує навіть окремі розділи (глави)³⁸². Більше того, М.Грушевський стверджує, що *«вона (козачина. – Авт.) зростала й росла своєю власною стихійною силою. Тільки свої сили й свою енергію вона обертала не на оборону границь, як хотіло собі правительство, але на далеко інтереснішу й видатнішу партизанську війну з “поганством” – походи на “улуси” татарські й турецькі “лулленне чабанів татарських” та купецьких караванів»*³⁸³.

Зауважимо, що історик навіть висловлює думку про *«еволюційну енергію»*, котру розглядає з перспективи внутрішніх засобів та мотивів організації козацтва³⁸⁴. Наприклад, М.Грушевський згадує про те, що *«екстенсивна й організаційна енергія козаччини»* розгорталася у річищі польських урядових реформ, яка надала козацтву *«першу легітимацію як правовій організації»*³⁸⁵. Водночас він звертає увагу на своєрідну і досить суперечливу роль тогочасних панів, які *«сильно причинялися розросту сил і енергії козацької»*. Своєю участю чи підмогою козацьким походам вони (магнати. – Авт.) розколисували динамічну енергію козаччини і приготувляли, прискіпшали його організаційний процес»³⁸⁶.

Та найголовніше є те, що, попри руйнівну «мілітарну енергію» М.Грушевський убачав у козацтві потужну «творчу силу»! *«Стихія на перший погляд руїна, антикультурна, козачина під сею руїною покривкою крила в собі енергію творчу, далеко в більшій мірі, ніж той польсько-шляхетський елемент...»*³⁸⁷.

Відзначимо, що у такому ж дусі автор представляє і взаємини козацтва з іншими станами й верствами українського суспільства. «З того часу як козачина стала формою емансипації від панського

права та живого протесту против нього, вона мала за собою сільські і дрібноміщанські маси й могла у них черпати силу і поміч стільки, скільки лише могла проявити сама сили й енергії екстензії»³⁸⁸.

Загалом М.Грушевський досить часто означає становище різних соціальних спільнот на теренах усесвітньої минувшини вживаючи концепти «сили» й «енергії». Наприклад, він згадує про «енергію» японської військової верстви XVI в., котрій було «вказано широкі перспективи в заграничних, завойовничих війнах»³⁸⁹ чи пише про «незмірну енергію» американських піонерів на Дикому Заході³⁹⁰.

Втім, М.Грушевський розглядає у відповідному світлі не тільки окремі події, соціальні верстви та стани, а й знакові явища і процеси минувшини, з якими пов'язувалися, іноді навіть отожднювалися цілі історичні епохи.

Наприклад, історик обстоює думку, що Велику грецьку колонізацію VII ст. до н.е. значною мірою спричинила «нова енергія», котра виділилася під час внутрішньої боротьби у тогочасних містах-державах³⁹¹.

Подібним чином, М.Грушевський розглядає й добу Відродження, коли «проповідь прав індивідуальности як з одного боку попихала до незвичайного напруження енергії, до блиску і слави, так з другого боку вироджувалася в безпринципність, у погоню за успіхами й приємностями життя без усякого морального стриму»³⁹². Водночас М.Грушевський вважає, що релігійні гасла, кінець-кінцем перевели «суспільну енергію» у русло запеклих і кривавих релігійних воєн другої половини XVI ст.³⁹³

У цьому ж річищі історик розглядає чеське національне відродження XIX ст., яке асоціювалося із загальним пробудженням та успіхами слов'янства, котрі, у свою чергу, «незвичайно підносили енергію чеського руху»³⁹⁴. Зазначимо, що другу половину XIX ст. він пов'язував із «характеристичним для сеї доби незмірним розширенню екстензії»³⁹⁵ політичної, соціальної й економічної енергії, ся тенденція охопити і використати в дусі своїх тенденцій всю землю, весь наш земний світ, зробити його весь своєю ареною являється одним з особливо цікавих моментів»³⁹⁶.

Врешті-решт, маркерами «енергії» й «сили» М.Грушевський щедро оперує й на ниві представлення видатних історичних постатей. Отож він наділяє «великою силою» чи «незвичайною

(«незрівняною») енергією» («розмахом енергії») цілу низку визначних постатей української і східноєвропейської історії. Відтак до цієї славетної когорти потрапили такі знакові історичні особистості як великий князь київський Володимир Великий³⁹⁷, галицько-волинський князь Роман Мстиславич³⁹⁸, великий князь литовський Свидригайло³⁹⁹, черкаський та канівський староста Дмитро Вишневецький⁴⁰⁰, гетьман Богдан Хмельницький⁴⁰¹ та ін.

Вельми показовою у цьому сенсі видається авторська сентенція про Б.Хмельницького. «Порівнянне Хмельницького з його співробітниками й наступниками власне дає справжню міру сьому чоловікови, і ми розуміємо, яка, при всій стихійности й несвідомости – *страшенна сила* була в сім чоловіку, чому підіймався він так високого над хвилями сього великого народнього повстання...», – зауважує історик⁴⁰². Недаремно сучасні дослідники висловлюють думку, що «*Грушевський без особливих труднощів приймав Хмельницького як неоромантичного героя* – талановитого полководця й імпульсивного, харизматичного вождя, – але відмовлявся розглядати його як героя в позитивістському сенсі»⁴⁰³.

Власне, М.Грушевський доволі часто послуговується мірою «сили» чи «енергії» щодо окреслення й оцінки різних історичних діячів. Скажімо, у такому дусі він згадує великого князя київського Ярослава⁴⁰⁴ польського короля Владислава I Локетєка⁴⁰⁵, великого князя литовського Вітовта⁴⁰⁶, князя та відомого письменника-полеміста Андрія Курбського⁴⁰⁷, греко-католицького митрополита Потія⁴⁰⁸, великого гетьмана коронного Станислава Жолкевського⁴⁰⁹, великого канцлера коронного Єжи Оссолінського⁴¹⁰, черкаського полковника Максима Кривоноса⁴¹¹, печерського архимандрита, згодом митрополита київського та галицького Петра Могила⁴¹², шведського короля Карла X Густава⁴¹³, гетьмана Якова Острянина⁴¹⁴ та ін.

Натомість князю К.-В.Острозькому він закидає «*брак визначної індивідуальности, енергії й витривалости*»⁴¹⁵, а політичні плани Данила Галицького характеризує як такі, що «*не тримаються купи: бракує їм консеквенції й енергії в переведенню*, і тому його заходи виходять такими уривковими, а результати зовсім ілюзоричними»⁴¹⁶.

М.Грушевський неодноразово уживає зазначені мірила вартості й стосовно визначних діячів європейської та всесвітньої історії.

Наприклад, він обстоює думку, що саме «*напружена воєнна енергія*» дозволила королю франків Карлу Великому посісти виняткове становище в Європі у 790-х роках, якого не мав «ніхто з германських володарів»⁴¹⁷. У такому ж дусі історик оцінює й відомого французького реформатора та ініціатора політики меркантилізму, генерального контролера фінансів Ж.-Б.Кольбера за часів короля Людовіка XVI Бурбона, котрий «*нову енергію* вніс до сих (торгівельних. – *Авт.*) операцій»⁴¹⁸. Не становить винятку і славнозвісна постать Першого консула Французької республіки й майбутнього французького імператора Наполеона I Бонапарта, про якого М.Грушевський зауважує, що він протягом 1802-1803 рр. дійшов до «*незвичайної сили*»⁴¹⁹.

Вочевидь, низку схожих авторських пасажів можемо віднайти і щодо ряду інших дійових осіб на теренах української та світової минувшини як у великій оповіді М.Грушевського, так і у його інших студіях.

Зрештою, історик наділяє «силою» й «енергією» етнонаціональні спільноти, себто національні «одиниці», «індивідуальності» й «особини», точніше народ чи «народу масу». Приміром, він відмічає, що «слов'янському характеру *не бракувало енергії*»⁴²⁰.

Втім, М.Грушевський згадує й про національну «енергію» інших народів у своїх публіцистичних писаннях, зокрема про «енергію» відродженого національного життя «литвинів»⁴²¹, про «польську національну енергію»⁴²² і т.п.

Зрештою, у великому тексті «енергія» виступає як одна з найважливіших прикмет історичного життя, котра часто-густо спрямовує його перебіг, задає інтенсивність та загальний темп історичних перетворень тощо. У рецензійному огляді, присвяченому огляду теорії Яна Пейскера, історик відзначає, що «*етнічна енергія* як і всяка иньша *має також свої границі експанзії*»⁴²³, себто терени поширення.

Недаремно уже у вступних нотатках до першого тому М.Грушевський стверджує, що «боротьба з степом протягом кілків забирає *енергію* народа, його вищих верств і правительств»⁴²⁴. Більше того, у першому томі «Історії української літератури» він висловлюється ще категоричніше, зокрема пов'язує витрату «енергії» саме з опануванням території, котра стає ареною колонізаційних змагань східного слов'янства з кочівниками. «Се й стає історичним

завданням українського народу від сього моменту (V-VI ст. – *Авт.*). – зазначає вчений. – Завдання незвичайно тяжке, в котре він ложить всю свою силу, розтрачує всю свою енергію протягом півтори тисячі літ – і досі ще не може досягнути сього результату, передусім – через недостачу скільки-небудь твердих природних границь сеї багато обдарованої природою, та не вимежованої, не відграниченої фізичними границями території»⁴²⁵.

Зауважимо, що М.Грушевський, як правило, апелює до «народної (національної) енергії», коли представляє критичні, переломні періоди української минувшини. Приміром, він пише про «розбудження відпорної енергії національної самоохорони перед небезпекою видимої національної смерті, повної економічної руїни та поневолення», що спричиняє культурно-національний та релігійний рух наприкінці XVI ст.⁴²⁶

Схожі авторські розумування споглядаємо і щодо початку XVII ст., ознаменованого низкою козацьких повстань і виступів. «В новім столітті під покривкою “українського своєвільства” наростала соціальна опозиція українських мас і національна енергія українського елементу, що спасала від розкладу і загибелі українське життя»⁴²⁷.

У такому ж контексті сприймається й протрактуванням М.Грушевським козацьких кампаній 1637 та 1638 рр. супроти поляків, які, на його думку, «становлять властиво оден вибух динамічної енергії, що нагромадилася в українській людности за останні літа»⁴²⁸.

У іншому місці він зауважив, що «величезній більшості їх (сучасників. – *Авт.*) кидалась в очі не та невичерпана, невгавуча, непереможна енергія народнього руху, котра вражає нас, – а тяжкість удару, заданого йому в кампанії 1637-8 року»⁴²⁹. Автор навіть зазначає, що «ся невгасима енергія повстання (1638 р. – *Авт.*), яка приганяла все нові й нові маси зревольтованого народу в ряди повстання нагороджуючи всі stratи»⁴³⁰.

Та найбільше концептом «енергія» історик послугується, коли висвітлює й представляє добу Хмельниччини. Саме у цьому річищі історик потрактовує різноманітні вияви творчості й організації «народної маси», котра розгорталася незважаючи на таку тривалу, тяжку та криваву війну. «Не вважаючи на те, що народня енергія мусіла бути скуплена перед усім коло оборони, могутня

динаміка життя і будівництва відчувалось і в інших сферах життя: в економіці і культурі», – зазначає М.Грушевський⁴³¹.

Втім, він послугується означеним концептом і тоді, коли висвітлює драматичні військові події, приміром, страшну Берестецьку катастрофу 1651 р. та становище, що склалося після цієї поразки на українських землях. «Депресія, зневіра, ворожнеча, що під впливом берестецької трагедії, під вражінням глибоких пережитих страждань, прокинулися в українських масах против козацької верстви й її проводирів, коли не пройшли – то принаймні втратили свою гострість. Під впливом енергії, виявленої керуючим осередком, нарід почув свою суцільність, і не рахуючися більше з дефектами внутрішніх відносин, замкнувся в собі, звернувши всі сили на самооборону. Перелом стався так скоро – на протязі кількох тижнів – що польські політики і коменданти, які власне будували свої пляни повного приборкання України власне на сих моментах депресії, зневіри і знеохочення до козацького проводу, майже нічого не встигли досягнути», – стверджує історик⁴³².

Окрім того, М.Грушевський розмірковує й про джерела енергії Хмельниччини – «великого народного зриву». Причому він звертає увагу на роль міст у піднесенні й розвою цієї національної революції. «Міста дали величезні контингенти козацтву і старшині, без сумніву не тільки квантитовно, кількісно, але і якісно – своєю інтелігенцією, організаційною ініціативою й енергією вони відіграли величезну роль в формації нового ладу», – наголошує М.Грушевський⁴³³.

Сучасні науковці по-різному пояснюють ця своєрідну «апологію енергії» й «життєвої сили». Одні вважають, що вона пов'язана із несподіваною присутністю «елементів модернізму в здавалось би традиційній, народницько-позитивістській “Історії України-Руси”»⁴³⁴, зокрема у «культурних і символічних структурах» (харизматична модель), хоч і відзначають нез'ясованість інтелектуальних витоків таких віталістичних / неоромантичних складових у текстах М.Грушевського⁴³⁵.

С.Плохій навіть висловлює думку, що під впливом «неоромантичної історіографії він (М.Грушевський. – Авт.) оздобив свої популярні історії (і якоюсь мірою академічну “Історію України-Руси”) героїчними образами предків, що їхні подвиги мали надихати нові покоління українців»⁴³⁶.

Натомість інші дослідники розглядають «енергетичний» концепт із перспективи класичної моделі науковості, зокрема у контексті засвоєння мовного коду, який відповідав фізікалістській, механістичній картині світу⁴³⁷. Ба більше, висловлюється думка про концепцію «універсальної енергії» як трансцендентальної категорії («метафізичного концепту»), яка «належала рівночасно як простору неоромантизму, так і позитивізму»⁴³⁸.

Зауважимо, що у текстах М.Грушевського споглядаємо потвердження різних сучасних прочитань, або потрактувань його текстів, які досить добре «уживаються» поміж собою!

Приміром, у «Історії української літератури» можемо віднайти довгезне цитування (майже на цілу сторінку!) з відомого фрагмента Ф.-В.Ніцше «Про початок поезії», в якому, зокрема, йдеться про «магічну» чи «стихійну силу» культової пісні та її ритму⁴³⁹. Варто згадати й про тодішні інтелектуальні настрої і культурні впливи, зокрема про захоплення ніцшеанством і його славнозвісним культом «життєвої сили», витоки якого сягають культурної доби романтизму. Ці інтелектуальні віяння та реакції досить добре простежуються і в австро-угорському, і російському культурному просторі наприкінці ХІХ – початку ХХ ст.

Втім, М.Грушевський апелював і до законів «фізичного світу», наприклад, відкриттів А.Ейнштейна, удостоєного 1921 р. Нобелівської премії, котрі порівнював зі студіями на ниві соціології й етнології. «Паралельно з тим як *геніяльний фізик Айнштайн викликав глибокий переворот в оцінці наших понять про закони фізичного світу*, в світовій робітні йшли менш показні і ефектні, але в кінцевих висновках не менш важні для оцінки наших теоретичних осягнень досліди над історією основних підстав людської мисли та їх залежності від соціальних відносин», – відзначає історик у рецензійному огляді 1924 р.⁴⁴⁰ Більше того, у своєму курсі зі всесвітньої історії він зауважує, що «*принцип “заховання енергії”* уставлений німецьким фізиком Гельмгольцом дав можливість поставити на твердий ґрунт монізм, одність матеріального життя»⁴⁴¹.

Зрештою, інтелектуальні й культурні впливи на історичне письмо М.Грушевського, вочевидь, були багатозаровими та різновекторними, котрі складно нав'язати до єдиної дослідницької стратегії чи однобічно генералізувати.

Видається, що концепт «енергії» у великому тексті М.Грушевського, зокрема у «козацькому циклі» томів «Історії України-Руси», був своєрідним доповненням / корекцією / розширенням того достатньо формалістичного й унітарного факторного підходу, виплеканого у надрах первісного чи «першого» позитивізму. До того ж, історик тлумачив «енергетичний» концепт послугуючись кількісно-якісною шкалою (екстенсивний / інтенсивний). Такі означення почасти нагадують відомі позитивістські опозиції, котрі дослідники вживали на ниві історії для того, щоб осягнути культурну та соціальну площини минувшини: якість / кількість, квалітативний / квантитативний і т.п.

Отож модернізація традиційного / класичного у великому тексті М.Грушевського відбувалася у напрямку розширення натуралістичної («органічної») програми репрезентації соціального та культурного світу, до якої вводилися концепти віталізму, енергетизму, психологізму, соціологізму та ін. Варто наголосити, що послідовний еволюціонізм автора «Історії України-Руси» суттєво ускладнював представлення переломних, критичних подій, ситуацій, періодів національної історії.

Якщо згадати ще й про його упереджене ставлення до традиційних інструментів позитивістських дослідницьких стратегій – генералізації та формалізації фактографічного матеріалу, котрий зазвичай «вміщували» у стислі «формули» і узагальнення, то можемо справді-таки уявити масштаб, багатоманітність та складність проблем, з якими зіткнувся М.Грушевський конструюючи велику національну оповідь. Скажімо, у вступі до першої книги дев'ятого тому автор укотре формулює свої вимоги щодо опрацювання й представлення фактологічної канви, зокрема наголошує, що він *«старався не схематизувати, не спрощувати його (фактичний зміст. – Авт.) штучно, щоб не нагинати під свої суб'єктивні сприймання...»*⁴⁴².

Така будова української історії, котру історик у вступі до першого тому, хоч із застереженням, але все ж таки уподібнив до гегелівської тріади – теза (княжа доба), антитеза (народна чи козацька) й синтеза (століття українського відродження)⁴⁴³, виглядає напрочуд складною.

За великим рахунком, багатотомна національна історія М.Грушевського, потребувала введення низки спеціальних перехідних

періодів, які слід було «розмістити» та «вписати» поміж великими фазами чи епохами. Відтак, за слухним спостереженням С.Плохія, ця конструкція містила «два занепади» (середина XIV ст. та друга половина XVIII ст.) і «два відродження» (кінець XVI – початку XVII ст. і XIX ст.) українського національного життя⁴⁴⁴.

Варто наголосити, що М.Грушевський навіть увів до свого історичного письма термін «перше відродження», щоб відрізнити його від відродження XIX ст. Більше того, у «Історії української літератури» друга книга п'ятого тому навіть має назву «Перше відродження» (1580-1610 рр.)⁴⁴⁵. Натомість відродження XIX ст. історик інколи називав «другим відродженням» чи «новим відродженням»⁴⁴⁶.

Вочевидь, така складна концептуалізація вимагала докладного й рельєфного відтворення різноманітних шарів минувшини, передусім, соціального та культурної площини, в межах яких здебільшого розгорталося історичне життя «народної маси».

З цієї перспективи М.Грушевський потребував таких дослідницьких інструментів, які дедалі більше виходили поза стилеві межі позитивізму, хоч і не поривали з його епістемологічними настановами повною мірою. Наразі йшлося про представлення не тільки швидкоплинних подій і перетворень «народного життя», а й про репрезентацію переходу суспільства від одного «якісного» стану до іншого, себто від уповільненого, розміреного чи дещо прискореного еволюційного плину історичного буття до його несподіваного швидкого розвою, великого розмаху, ба навіть раптового спалаху і, врешті-решт, вибуху!

Таке представлення завжди було Ахіллесовою п'ятою позитивістського історіописання, позаяк багатообіцяючі дослідницькі стратегії зорієнтовані на об'єктивізм, детермінізм, жорстку каузальність, закономірність, стадіальність і суцільну генералізацію на полі політичної чи економічної історії, часто-густо виявлялися недієвими та безпорадними, коли поставала нагальна потреба осягнути духовні, культурні, соціальні виміри минувшини. Давалася ознаки й досить складна просторово-регіональна конфігурація українського історичного процесу, розділеного поміж різними державними організаціями чи навіть цивілізаційними комплексами, котра творила власні соціокультурні терени, на яких розгорталися різні конфлікти і змагання (унійні, політичні, господарські, соціальні, етнічні, культурні і т.п.).

Таким чином, не тільки вимоги конструювання українського минулого, а й інтелектуальні віяння та виклики початку ХХ ст. настійно підштовхували М.Грушевського до модернізації свого історичного письма, зокрема вищезгаданих концептів – енергії та солідарності. Ці дефініції вживаються ученим як для окреслення й означення колективних уявлень, так і для розкриття та освітлення розмаїтого побутування самого суспільства.

Недаремно історик, часом застосував обидва терміни разом⁴⁴⁷, оскільки як солідарність, так і енергія видавалися йому важливими засобами, котрими організується «громадянство». «Успіхи держави в організованості, розвитку *суспільної енергії й солідарності* посилюють його шанси у зовнішній боротьбі і навпаки», – підкреслює М.Грушевський в одній із публіцистичних заміток, написаної у розпал Першої світової війни⁴⁴⁸.

Більше того, солідарність була одним із найважливіших джерел нагромадження та передачі «суспільної енергії». На його думку, «спеціальні, зібрані по певній соціальній симпатії, а не біологічному інстинкту *групи* (їх називають через те “симпатичними групами”, хоч ся назва звучить дещо дивно), *перехресуючись або входячи в різні відносини між собою, проймають, скріплюють і соціалізують своїми елементами солідарності і кооперацію всю племінну, або й ширше – народню масу, дають їй інтенсивнішу, акумульовану соціальну енергію*»⁴⁴⁹.

Зрештою, історичне життя уявлялося М.Грушевському як своєрідне чергування епох піднесення й занепаду, котрі він репрезентував як періоди нагромадження і втрати «енергії», або історичні етапи, на яких домінували «солідарні» інтереси, що згуртовували та сполучали «народні маси» (національна солідарність) і, навпаки, проміжки історичного часу, коли гору брали егоїстичні устремління соціальних спільнот – класів, станів, верств, прошарків і навіть окремих груп (соціальна чи класова солідарність).

Приміром, у передмові до «Початків громадянства (генетична соціологія)», котра підписана 1 травня 1921 р., автор зауважує: «Добу, котру переживаємо, стоїть під знаком реакції против індивідуалізму і клясовости новішого “цівілізованного ладу” та повороту до колективизму і солідарности»⁴⁵⁰.

Така модернізація великої української оповіді та її провідного героя – народу / нації, хоч і була споріднена з позитивістськими

канонами, проте суттєво трансформувала останні і навіть виходила поза їхні межі, позаяк уводила до авторської конструкції національного минулого, спертої здебільшого на критично-аналітичні та логіко-раціоналістичні складові, ірраціональні, інтуїтивні компоненти. У широкому сенсі ці включення, з одного боку, призначалися для подолання тієї державно-політичної дискретності й етнокультурної розмитості українського історичного життя (чергування відроджень і занепадів у великому тексті М.Грушевського!), а, з іншого, підпорядковувалися телеологічній репрезентації минувшини України, що мала увінчатися новим потужним відродженням нації і, врешті-решт, інтенсивним національним розвоєм!

¹ Кордуба М. Академік Михайло Грушевський як історик (З нагоди ювілею) // Літературно-науковий вістник. – 1926. – Т.91, № 12. – С.347.

² Грушевський М. На порозі століття (присвячено перемишльській українсько-руській громаді) // Літературно-науковий вістник. – 1901. – Т.13, № 2. – С.77

³ Хобсбаум Э. Век Империи. 1875-1914 / Пер. с англ. Е.С.Юрченко, В.П.Белоножко; научн. ред. А.А.Егоров. – Ростов н /Д., 1999. – С.219

⁴ Петров М. Новейшая национальная историография в Германии, Англии и Франции: Сравнительный историко-библиографический обзор. – Харьков, 1861. – С.62.

⁵ [Куліш П.О.] Жизнь Куліша // Куліш П. Твори: У 2 т. / Упоряд., прим. і вступ. ст. Є.Нахліка. – К., 1994. – Т.1. – С.262.

⁶ Драгоманов М.П. Чудацькі думки про українську національну справу // Драгоманов М.П. Вибране / Упоряд. Р.С.Міщук; прим. Р.С.Міщука, В.С.Шандри. – К., 1991. – С.524

⁷ Грушевський М. Всесвітня історія в короткім огляді. – К., 1917. – Ч.4: [Європа в 1789-1848 pp.] – С.107.

⁸ Багалій Д.І. Нариси української історіографії за доби феудалізму й доби капіталістичної // Багалій Д. Вибрані праці: У 6 т. / Упоряд., вступ. ст. і ком. В.В.Кравченка. – Харків, 2001. – Т.2: Джерелознавство та історіографія історії України. – С.569.

⁹ Його ж. Акад. М.С.Грушевський і його місце в українській історіографії (історико-критичний нарис) // Червоний шлях. – 1927. – № 1. – С.171.

¹⁰ Мішле. Історія Франції. Як Мішле написав свою книгу (Уривки з передмови 1869 р.) // Класики історичної науки / Ред., передм. та прим. Г.Рохкіна. – [Харків], 1929. – С.126.

¹¹ Штепа К. Соціологічна теорія релігії Е.Дюркгема і школа М.Грушевського // Записки Ніжинського ін-ту соціального виховання. – Ніжин, 1932. – Вип.12. – С.46.

¹² Грушевський М. Відродження французької соціологічної школи // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. Примітивна культура та її пережитки на Україні, соціальна преісторія, народня творчість в соціологічному освітленню: Наук. щорічник 1926 / За ред. К.Грушевської. – [К.], 1926. – Вип.1/2. – С.117.

¹³ Його ж. Рец. на кн.: Lévy-Bruhl L. Das Denken der Naturvölker, in deutscher Übersetzung herausgegeben und eingeleitet von Dr. Wilhelm Jerusalem. – Wien und Leipzig: W.Braumüller, 1921. – XII, 352 s.; La mentalité primitive par L.Lévy-Bruhl (Bibliothèque de philosophie contemporaine – Travaux de l'Année sociologique). – Paris: F.Alcan, 1922. – III, 537 p.; Jerusalem W. Soziologie des Erkennens (Kölner Vierteljahrshefte für Sozialwissenschaften. I Jhrg. – 1921. – Heft 3); Thurnwald R. Zum gegenwärtigen Stande der Völkerpsychologie (Köln, Vierteljahrshefte. IV Jhrg. – 1924. – Heft 1-2) // Україна. – 1924. – № 4. – С.152-153.

¹⁴ Кордуба М. Огляд західно-європейської літератури по культурній і політичній історії, історії літератури та штуки в 1899 р.: I. Історіософія, помічні науки історії, загальні публікації // ЗНТШ (Львів). – 1900. – Т.37. – С.1.

¹⁵ Франк С.Л. Очерк методологии общественных наук. – М., 1922. – С.25.

¹⁶ Савельева И.М., Полетаев А.В. Знание о прошлом: теория и история: В 2 т. – СПб., 2006. – Т.2: Образы прошлого. – С.294.

¹⁷ Лампрехт К. История германского народа / Пер. с нем. П.Николаева. – М., 1894. – Т.1, ч.1/2. – С.20.

¹⁸ Ювілей академіка М.С.Грушевського 1866-1926. I. Ювілейні зачідання. II. Привітання. – К., 1927. – С.127.

¹⁹ Герасимчук В. Михайло Грушевський як історіограф України // ЗНТШ (Львів). – 1922. – Т.133. – С.8.

²⁰ Ювілей академіка М.С.Грушевського. – С.27.

²¹ Там само. – С.8.

²² Дорошенко Д. Рец. на кн. Грушевський М. Історія України-Руси. – Київ–Львів, 1913. Т.8, ч.1. – 315 с. // Літературно-науковий вістник. – 1913. – Т.64, № 11. – С.377; Його ж. Огляд української історіографії / Упорядк. та вступн. ст. Ю.Пінчука, Л.Гриневич. – 3-є вид., репринт. – К., 1996. – С.193.

²³ Кордуба М. Михайло Грушевський як учений [переклад статті з «Przegląd Historyczny». – 1935. – № 12] // Укр.історик. –1984. – № 1/4. – С.37.

²⁴ Томашівський С. Нова книжка – нові часи. Рец. на кн.: Грушевський М. Очерк истории украинского народа. – СПб., 1904 // Літературно-науковий вістник. – 1905. – Т.29, № 1. – С.44, 45.

²⁵ Франко І. Причинки до Історії України-Руси. – Львів, 1912. – С.153.

²⁶ Крупницький Б. Українські історіографічні проблеми: 3. Силуети українських істориків ХХ ст. (народники і державники): Ш. Михайло Грушевський // Крупницький Б. Історіознавчі проблеми історії України: 36. статей / На правах рукопису. – Мюнхен, 1959. – С.96.

²⁷ Лавріненко Ю. Михайло Грушевський (літературна сільвета) // Лавріненко Ю. Розстріляне відродження. Антологія 1917-1933. Поезія. – Проза. – Драма. – Есей / 3-є вид. – К., 2004. – С.918.

²⁸ Винар Л. Грушевськознавство: генеза й історичний розвиток. – Київ–Львів–Париж–Нью-Йорк–Торонто, 1998. – С.37.

²⁹ Дашкевич Я.Р. Михайло Грушевський – історик народницького чи державницького напрямку? // Михайло Грушевський і українська історична наука: Матеріали наук. конф., присвяч. М.Грушевському (Львів, 24-25 жовтня 1994 р.; Харків, 25 серпня 1996 р.; Львів, 29 вересня 1996 р.) – Львів, 1999. – С.85.

³⁰ Будурович Б. Михайло Грушевський в оцінці західно-європейської і американської історіографії // Визвольний шлях. – 1967. – № 2. – С.179.

³¹ Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М. М.Грушевський і Academia. Ідея, змагання, діяльність. – К., 1993. – С.219.

³² Грушевський М. Історія й її соціально-виховуюче значіння // Грушевський М. На порозі Нової України: Гадки і мрії. – К., 1991. – С.56.

³³ Ницше Ф. О пользе и вrede истории для жизни // Ницше Ф. Сочинения: В 2 т / Сост., ред., вступ. ст. и прим. К.А.Свасьяна. – М., 1990. – Т.1. – С.174.

³⁴ Кордуба М. Академік Михайло Грушевський... – С.350.

³⁵ Оглоблин О. Проблема схеми історії України 19-20 століття (до 1917 року). – Мюнхен–Нью-Йорк, 1973. – С.3.

³⁶ Оглоблин О.П. «Історія України» (Конспект за лекціями професора Оглоблина). II-й курс соц.-істор. відділу Ф.П.О. [факультету партійної освіти] 1929/30 академічного року. Т.2 [друк. Київським Окр. літ. тираж 37 прим.] // ЦДАВО України, ф.3561, оп.1, спр.292, арк.43.

³⁷ Грушевський М. [Передмова] // Грушевський М. Історія України-Руси: У 10 т. – Львів, 1898. – Т.1 [1-е вид.]: До початку XI віка. – С.[1].

³⁸ Його ж. По виборах // Його ж. Наша політика. – Львів, 1911. – С.117.

³⁹ Его же. Украина и украинство // Украинская жизнь. – 1912. – № 1. – С.12-13.

⁴⁰ Velychenko S. National History as Cultural Process: A Survey of the Interpretations of Ukraine's Past in Polish, Russian, and Ukrainian Historical Writing from the Earliest Times to 1914. –Edmonton, 1992. – P.106-107, 134-135; Idem. Rival Grand Narratives of National History. Russian / Soviet, Polish and Ukrainian Accounts of Ukraine's past (1772-1991) // Österreichische-Osthefte. Zeitschrift für Mittel-, Ost und Südosteuropaforschung. – Wien, 2000. – Jahrgang 42, h.3/4. – S.146-147; Плохій С. Великий переділ. Незвичайна історія Михайла Грушевського / Авторизований пер. з англ. М.Климчука. – К., 2011. – С.116-117.

⁴¹ Плохій С. Вказ. праця. – С.119-122, 157-159.

⁴² Разбор дела в Киевском Окружном Суде (Киевлянин. 1907 года, № 280) // К вопросу о кандидатуре на кафедру русской истории в университете св. Владимира профессора Львовского университета Михаила Грушевского. – К., 1908. – С.26.

⁴³ Разбор дела в Киевской Судебной Палате (Киевлянин. 1908 года, № 17) // Там же. – С.35.

⁴⁴ Листування Михайла Грушевського [з М.Біляшівським, Ф.Вовком, В.Дорошенком та В.Липинським] / Ред. Л.Винар; упор. Р.Майборода, В.Наулко, Г.Бурлака, І.Гирич. – Київ–Нью-Йорк, 2001. – С.167.

⁴⁵ Hruševskýj M. Geschichte des ukrainischen (ruthenischen) Volkes / autorisierte Übersetzung aus der zweiten ukrainischen Ausgabe. – Leipzig, 1906. – Bd.1: Urgeschichte des Landes und des Volkes. Anfänge des Kijever Staates.– VIII, 754 s.

⁴⁶ Грушевський М. Киевская Русь / Извлечение из 2-го укр. изд. – СПб., 1911. – Т.1: Введение. Территория и население в эпоху образования государства. – С.III.

⁴⁷ Его же. История Украинского козачества: До соединения с Московским государством / Извлечение из 7 и 8 т. «Исторії України-Руси». – К., 1913. – Т.1: До начала XVII в. – 408 с.; То же. – К., 1914. – Т.2: Первые десятилетия XVII в. – 476 с.

⁴⁸ Крупницький Б. Українські історіографічні проблеми... – С.97, 99.

⁴⁹ Зашкільняк Л. Історіографічна творчість Михайла Грушевського на тлі європейської історичної думки кінця XIX – початку XX століття // Михайло Грушевський і українська історична наука... – С.32.

⁵⁰ Кучеренко М.О., Панькова С.М., Шевчук Г.В. Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського) / Наук. ред. Л.Винар. – К., 2006. – 662 с.

⁵¹ Грушевський М. Спомини / Публ. та прим. С.Білокопя; передмова Ф.Шевченка // Київ. – 1988. – № 9. – С.125.

⁵² Винар Л. Автобіографія Михайла Грушевського з 1926 року. – Нью-Йорк-Мюнхен-Торонто, 1981. – С.18.

⁵³ Дописувачі по інший бік радянського кордону вважали, що існують рукописи принаймні ще кількох томів «Історії української літератури», доведених до революції 1848 р. Див., докладніше: М-ський М. Надмогильний пам'ятник і літературна спадщина М.Грушевського // Діло (Львів). – 1937, 7 лютого. – № 27. – С.5-6; Новий і останній том Історії М.Грушевського // Тризуб (Париж). – 1937. – № 6. – С.29.

⁵⁴ Ця студія готувалася у двох версіях – «вузькій» (популярній) та «ширшій» (науковій) протягом 1915-1916 рр., коли М.Грушевський перебував на засланні у Сибірську та Казані, а також після переїзду до Москви. Крім того, автор сподівався продати російськомовний переклад «Всесвітньої історії» московському кооперативному товариству видавничої та друкарської справи «Задруга», проте не реалізував цього задуму. Див.: Винар Л. Автобіографія Михайла Грушевського з 1926 року. – С.28; Грушевський М. Спомини // Київ. – 1989. – № 8. – С.110-111. «Ширша» версія «Всесвітньої історії» мала вийти у вигляді низки окремих студій, з яких були опубліковані тільки дві праці – «Середні віки Європи» (К., 1917) та «Старинна історія. Греко-римський світ» (К., 1918). Рукопис першої студії М.Грушевського, з якого мав розпочатися цикл праць із всесвітньої історії, присвячений найстаршим культурам Давнього Сходу, загинув у пожежі будинку Грушевських під час артилерійського обстрілу Києва 8 січня 1918 р. більшовицькими військами під приводом М.Муравйова. Див.: Грушевський М. Старинна історія. Греко-римський світ. – К., 1918. – С.2; Корчинський М. Коли горів дім Михайла Грушевського (8 січня 1918 р.) // Діло (Львів). – 1937, 27 берез. – № 67. – С.7; «Вужча» версія планувалася у семи ча-

стинах, але тільки шість частин було опубліковано упродовж 1917-1918 рр. Див.: Грушевський М. Всесвітня історія в короткім огляді. – К., 1917-1918. – Ч.1-6. Вважають, що сьома частина, присвячена початку ХХ ст. («Останні десятиліття») й анонсована друкарнею акціонерного товариства «Петро Барський в Києві», світу так і не побачила. Скорочений і адаптований до дидактичних потреб «вузький» варіант цього огляду всесвітньої історії був опублікований 1920 р. Див.: Грушевський М. Всесвітня історія. Приложена до програми вищих початкових шкіл і нижчих клас шкіл середніх. – Київ-[Wien], 1920. – Ч.1–2.

⁵⁵ Томашівський С. Нова книжка... – С.43.

⁵⁶ Дорошенко Д.І. – Шелухин С.П. [автограф листа 17 квітня 1924]. У збірці «Листи від Демченко, Денисенко, Дорошенко, Деметренко, Зеркаль, Ісаєвич та інших осіб на літери Д-3-І [до С.Шелухина]» // ЦДАВО України, ф.3695, оп.1, спр.238, арк.64.

⁵⁷ Потульницький В.А. Україна і всесвітня історія: Історіософія світової та української історії XVII–XX ст. – К., 2002. – С.62.

⁵⁸ Гермайзе О. Ювілей української науки. Сорок років діяльності акад. М.С.Грушевського // Життя й революція. – 1926. – № 10. – С.97.

⁵⁹ Прицак О. Історіософія та історіографія Михайла Грушевського / Ред. І.Бречак. – Київ–Кембридж, 1991. – С.18.

⁶⁰ Дашкевич Я.Р. Михайло Грушевський – історик... – С.75.

⁶¹ Зашкільняк Л. Історична теорія в науковій творчості Михайла Грушевського // Укр.історик. – 1999. – Т.36, № 2/4. – С.54.

⁶² Гоцуляк В. Історіографічна думка про М.Грушевського і українську історичну науку його доби. – Черкаси, 1996. – С.140; Тельвак В. Теоретико-методологічні підстави історичних поглядів Михайла Грушевського (кінець XIX – початок XX століття) / Передмова Л.Тимошенка. – Нью-Йорк – Дрогобич, 2002. – С.175.

⁶³ Витанович І. Уваги до методології й історіософії Михайла Грушевського // Укр. історик. – 1966. – № 1/2. – С.35.

⁶⁴ Грушевський М. Рец. на публ.: Коцовский В. Исторично-литературные заметки до «Слова» о полку Игоревым (передрук із справоздання гімназії академічної за р.1893). – 42 с. // ЗНТШ (Львів). – 1895. – Т.5. – С.10.

⁶⁵ Його ж. Вступний виклад з давньої історії Руси, виголошений у Львівському університеті 30 вересня 1894 р. – Львів, 1894. – С.11.

⁶⁶ Кордуба М. Михайло Грушевський як учений. – С.40.

⁶⁷ Ястребов Ф. «Тому девятого перша половина» Рец. на кн.: Грушевський М. Історія України-Руси. – ДВУ, 1928. – Т.9, перша половина. – 601 с. // Прапор марксизму. – 1930. – № 1: (січ.-лют.). – С.147.

⁶⁸ Доманицкий В. Рец. на кн.: Грушевський М. Історія України-Руси. – Львів, 1903. – Т.4. – 532 с. // Киевская старина. – 1903. – № 12. – С.163.

⁶⁹ Покровский М.Н. Историческая наука и борьба классов: (Историографические очерки, критические статьи и заметки). – М.-Л., 1933. – Вып.1. – С.77.

⁷⁰ Korduba M. Der Ukraine Niedergang und Aufschwung [Hruševskýj M. Istorija Ukrajiny-Rusy. (Die Geschichte der Ukraine-Ruś) VIII. Band, 1. Teil. 1626-1638. 2. Auflage. Kyjiv-L'viv 1922. 335 s.; Počatky Chmel'nyččyny. Istorija Ukrajiny-Rusy. T. VIII. č 2. (Die Anfänge der Chmel'nyččyna. Die Geschichte der Ukraine-Ruś. VIII. Bd. 2. Teil.) 1638-1648. 2. Auflage. Kyjiv-Wien 1922. 224 s.; Chmel'nyččyna v Rozcviťi. Istorija Ukrajiny-Rusy. T. VIII. č 3. (Die Chmel'nyččyna in ihrer Blüte. Die Geschichte der Ukraine-Ruś. VIII. Bd. 3. Teil.) 1648-1650. 2. Auflage. Kyjiv-Wien 1922. 288 s.; Istorija Ukrajiny-Rusy. (Die Geschichte der Ukraine-Ruś) IX Bd. 1. Teil. 1650-1653. [Kyjiv] 1928. 601 + [III] s.); Istorija Ukrajiny-Rusy. (Die Geschichte der Ukraine-Ruś) IX Bd. 2. Teil. 1654-1657. [Kyjiv] 1931. 1026 + II s. (S. 605-1630.) // Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte. – Berlin, 1932. – Bd. VI. – S.382-383.

⁷¹ Герасимчук В. Михайло Грушевський... – С.15.

⁷² Сисин Ф. «Історія України-Руси» Михайла Грушевського та творення національної історіографії // Михайло Грушевський і українська історична наука. – С.3

⁷³ Домбровський О. Критичні завваги І.Франка до «Історії» М.Грушевського // Укр.історик. – 1970. – № 1/3. – С.130.

⁷⁴ Запис засідань конференції «Михайла Грушевський і сучасна історична думка» (29 вересня 1996 р.) // Михайло Грушевський і українська історична наука. – С.315.

⁷⁵ Дашкевич Я.Р. Михайло Грушевський – історик... – С.73.

⁷⁶ Грушевський М. Історія України-Руси: У 11 т., 12 кн. – К., 1992. – Т.3 [репринт 2-го вид.]: До року 1340. – С.63, 169; Його ж. Історія України-Руси. – К., 1994. – Т.5: Суспільно-політичний і церковний устрій і відносини в українсько-руських землях XIV-XVII в. – С.366; Його ж. Історія України-Руси: У 11 т., 12 кн. – К., 1995. – Т.6: Жите економічне. Культурне. Національне XIV-XVII віків. – С.248 (прим.5).

⁷⁷ Щербина В. Рец. на вид.: *Fontes historiae Ukraino-Russicae (Ruthenicae) a collegio archaeographico Societatis Scientiarum Ševčenkianae editi*. Vol.II. Жерела до історії України-Руси. Видає археографічна комісія НТШ. – Львів, 1897. – Т.2: Люстрації королівщини в землях Перемиській і Сяноцькій з р. 1565 // Киевская старина. – 1898. – № 1. – С.26-27.

⁷⁸ Його ж. Рец. на вид.: *Fontes historiae Ukraino-Russicae (Ruthenicae) a collegio archaeographico Societatis Scientiarum Ševčenkianae editi*. Vol.II. Жерела до історії України-Руси. Видає археографічна комісія НТШ. – Львів, 1895. – Т.1: Люстрації королівщин в землях Галицькій, Перемиській з р. 1565-66 // Киевская старина. – 1896. – № 7/8. – С.40-41.

⁷⁹ Грушевський М. Економічний стан селян в Сяніцькім старостві в середині XVI в. на основі описей королівщин // Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1900. – Т.3. – С.2 (прим.1).

⁸⁰ Его же. Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия. – К., 1891. – С.VI.

⁸¹ Стельмах С.П. Історична думка в Україні XIX – початку XX століття. – К., 1997. – С.109; Нечухрин А.Н. Теоретико-методологические основы российской позитивистской историографии (80-е гг. XIX в.– 1917 г.): Монография. – Гродно, 2003. – С.140-141.

⁸² Грушевський М. Нові конструкції початків слов'янського і українсько-руського життя. Критичні замітки // ЗНТШ (Львів). – 1911. – Т.103. – С.13.

⁸³ Грушевський М. Рец. на кн.: Ключевский В. Курс русской истории. – М., 1904. – Ч.1. – 456, 4 с.; Рожков Н. Обзор русской истории с социологической точки зрения. – СПб., 1903. – Ч.1: Киевская Русь (с VI до конца XII века). – 173 с.; Книга для чтения по русской истории, составленная при участии профессоров и преподавателей под ред. проф. М.В.Довнар-Запольского. – М., 1904. – Т.1. – VII, 639 с. // ЗНТШ (Львів). – 1905. – Т.47. – С.6.

⁸⁴ Франко І. Вказ.праця. – С.56.

⁸⁵ Василенко М. Рец. на кн.: Грушевський М. Історія України-Руси. – Київ-Львів, 1913. – Т.8, ч.1. – 315 с. // Україна. – 1914. – № 3. – С.83.

⁸⁶ Пичета В. Рец. на кн. Грушевський М. Історія України-Руси. – Київ-Львів, 1913. – Т.8, ч.1. // Украинская жизнь. – 1914. – № 3. – С.129.

⁸⁷ Крупницький Б. М.Грушевський і його історична праця // Грушевський М. Історія України-Руси. – Нью-Йорк, 1954. – Т.1. – С.XIX.

⁸⁸ Грушевський М. Вступні замітки // Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.1 [репринт 3-го вид.]. – С.4.

⁸⁹ Його ж. Вступні уваги // Його ж. Історія України-Руси. – Т.1 [1-е вид.]. – С.2.

⁹⁰ Органіцизм – термін, запропонований англійським фізіологом Дж. Холдейном 1918 р., хоч органічні концепти побутували у соціо-гуманітаристиці, зокрема в історіописанні, протягом усього ХІХ ст. і навіть раніше.

⁹¹ Гегель Г.В.Ф. Энциклопедия философских наук: В 3 т. – М., 1977. – Т.3: Философия духа. – С.80.

⁹² Его же. Философия истории / Пер. А.М.Водена. – СПб., 1993. – С.147-152.

⁹³ Уайт Х. Метаистория. Историческое воображение в Европе ХІХ века / Пер. с англ. под ред. Е.Г.Трубиной и В.В.Харитоновна. – Екатеринбург, 2002. – С.108.

⁹⁴ Шеллинг Ф.В.И. Сочинения: В 2 т. / Сост. и ред. А.В.Гулыга. – М., 1989. – Т.2. – С.359.

⁹⁵ Шеллинг Ф. В. Й. фон. Из праці «Про суть німецької науки» // Мислителі німецького Романтизму / Упоряд. Л.Рудницький, О.Фешовець. – Ів.-Франківськ, 2003. – С.359.

⁹⁶ Органологія – термін, який запропонував німецький філософ Е.Трельч. Див.: Трельч Э. Историзм и его проблемы. Логическая проблема философии истории / Отв. ред. и авт. послесловия Л.Т.Мильская. – М., 1994. – С.238.

⁹⁷ Прицак О. Історіософія та історіографія Михайла Грушевського. – С.13.

⁹⁸ Грушевський М. Галичина і Україна // Грушевський М. З біжучої хвилі. Статті й замітки на теми дня 1905-6 р. – К., 1906. – С.119.

⁹⁹ Його ж. На порозі століття... – С.79.

¹⁰⁰ Від пізньюлатинськ. *resonvalescentia* – одужання, себто організм на стадії одужання. Див.: Грушевський М. На порозі століття. – С.78.

¹⁰¹ Грушевський М. Історія України-Руси: У 11 т., 12 кн. – К., 1996. – Т.9: Роки 1650-1654, кн.1: (Хмельниччини роки 1650-1653). – С.318.

¹⁰² Його ж. Історія України-Руси: У 11 т., 12 кн. – К., 1995. – Т.8 [репринт 2-го вид.], ч.1: Від Куруківщини до Кумейщини (1626-1638). – С.10.

¹⁰³ Його ж. Історія України-Руси: У 11 т., 12 кн. – К., 1993. – Т.4 [репринт 2-го вид.]: XIV-XVI віки – відносини політичні. – С.184.

¹⁰⁴ Вормс Р. Общественный организм / Под ред. и с пер. А.С.Трачевского. – СПб., 1897. – С.3, 45.

¹⁰⁵ Риккерт Г. Философия жизни / Пер. с нем. – К., 1998. – С.338.

¹⁰⁶ Грушевський М. Польсько-українські мотиви // Його ж. З біжучої хвилі. – С.68.

¹⁰⁷ Його ж. «Малі діла» // Його ж. Наша політика. – С.66.

¹⁰⁸ Його ж. Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства / Отд. оттиск из сб. «Статьи по славяноведению». – СПб., 1904. – С.3.

¹⁰⁹ Його ж. Рец. на кн. Белов Е.А. Русская история до реформы Петра Великого. – СПб., 1895. – V, 479, 8 с. // ЗНТШ. – 1895. – Т.8. – С.6.

¹¹⁰ Його ж. Вступні замітки // Його ж. Історія України-Руси. – Т.1 [репринт 3-го вид.]. – С.17.

¹¹¹ Його ж. Вступні уваги // Його ж. Історія України-Руси. – Т.1 [1-е вид.]. – С.3-4.

¹¹² Его же. Вопрос об украинских кафедрах и нужды украинской науки // Его же. Освобождение России и украинский вопрос. Статьи и заметки. – СПб., 1907. – С.161-162.

¹¹³ Его же. Украинцы [в Австро-Венгрии] // Формы национального движения в современных государствах. Австро-Венгрия. Россия. Германия / Под ред. А.И.Кастелянского. – СПб., 1910. – С.153.

¹¹⁴ Плохий С. Вказ. праця. – С.183.

¹¹⁵ Грушевський М. Вступні замітки // Його ж. Історія України-Руси. – Т.1 [репринт 3-го вид.]. – С.16; Його ж. Історія України-Руси: У 11 т., 12 кн. – К., 1992. – Т.2 [репринт 2-го вид.]: XI-XIII вік. – С.1.

¹¹⁶ Його ж. Історія України-Руси. – Т.5. – С.5.

¹¹⁷ Його ж. Історія України-Руси. – Т.8 [репринт 2-го вид.], ч.1. – С.142.

¹¹⁸ Його ж. Історія України-Руси. – Т.4 [репринт 2-го вид.]. – С.293.

¹¹⁹ Його ж. Історія України-Руси: У 11 т., 12 кн. – К., 1997. – Т.9: Роки 1654-1657, кн.2: (Хмельниччини роки 1654-1657). – С.1405.

¹²⁰ Його ж. Історія України-Руси. – Т.2 [репринт 2-го вид.]. – С.308.

¹²¹ Там само. – С.339.

- ¹²² Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.4 [репринт 2-го вид.] – С.151.
- ¹²³ Його ж. Історія України-Руси. – Т.2 [репринт 2-го вид.] – С.390.
- ¹²⁴ Його ж. Історія України-Руси. – Т.3 [репринт 2-го вид.] – С.213.
- ¹²⁵ Там само. – С.209.
- ¹²⁶ Його ж. Історія України-Руси. – Т.9, кн.1. – С.790.
- ¹²⁷ Його ж. Українська історіографія і Микола Костомаров: (пам'яті М.Костомарова в двадцять п'яти роковини його смерті, помер 7.IV.1885) // Літературно-науковий вістник. – 1910. – Т.50, № 5. – С.210.
- ¹²⁸ Його ж. «Малі діла» // Його ж. Наша політика. – С.59.
- ¹²⁹ Його ж. Історія України-Руси. – Т.4 [репринт 2-го вид.] – С.137, 475.
- ¹³⁰ Його ж. Історія України-Руси. – Т.5. – С.360.
- ¹³¹ Його ж. Історія України-Руси. – Т.2 [репринт 2-го вид.] – С.1.
- ¹³² Його ж. Історія України-Руси. – Т.1 [репринт 3-го вид.] – С.151.
- ¹³³ Його ж. Історія України-Руси. – Т.2 [репринт 2-го вид.] – С.49.
- ¹³⁴ Його ж. Історія України-Руси. – Т.3 [репринт 2-го вид.] – С.500.
- ¹³⁵ Його ж. Всесвітня історія в короткім огляді. – К., 1917. – Ч.2: [XIII-XVI вв.]. – С.131.
- ¹³⁶ Його ж. Вступні замітки // Його ж. Історія України-Руси. – Т.1 [репринт 3-го вид.] – С.4.
- ¹³⁷ Його ж. Історія України-Руси: У 11 т., 12 кн. – К., 1995. – Т.7: Козацькі часи – до р. 1625. – С.VIII.
- ¹³⁸ Його ж. Історія України-Руси. – Т.2 [репринт 2-го вид.] – С.126
- ¹³⁹ Там само. – С.128.
- ¹⁴⁰ Його ж. Історія України-Руси. – Т.4 [репринт 2-го вид.] – С.184.
- ¹⁴¹ Його ж. Історія України-Руси: У 11 т., 12 кн. – К., 1995. – Т.8 [репринт 2-го вид.], ч.2: Початки Хмельниччини (1638-1648). – С.201; Його ж. Історія України-Руси. – Т.9, кн.2. – С.1495.
- ¹⁴² Його ж. Історія України-Руси. – Т.1 [репринт 3-го вид.] – С.84.
- ¹⁴³ Його ж. Історія України-Руси. – Т.5. – С.562, 686.
- ¹⁴⁴ Його ж. Історія України-Руси. – Т.7. – С.263.
- ¹⁴⁵ Там само. – С.401.

¹⁴⁶ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.4 [репринт 2-го вид.]. – С.306.

¹⁴⁷ Білас Л. Криза нашого образу історії // Ісаєвич Я. Лев Білас і його історіографічні праці / Білас Л. Криза нашого образу історії. – Львів, 2002. – С.33.

¹⁴⁸ Грушевський М. «Малі діла» // Грушевський М. Наша політика. – С.66.

¹⁴⁹ Його ж. З нашого культурного життя // Його ж. Наша політика. – С.97.

¹⁵⁰ Його ж. Історія України-Руси. – Т.2 [репринт 2-го вид.]. – С.2.

¹⁵¹ Його ж. Українсько-руське літературне відродження в історичнім розвою українсько-руського народу (Відчит проф. М.Грушевського на науковій академії, спорядженій дня 1-ого падолиста 1898 р. на пам'ятку столітніх роковин відродження українсько-руської літератури) // Літературно-науковий вістник. – 1898. – Т.4, № 11. – С.75-76.

¹⁵² Його ж. Старинна історія... – С.156.

¹⁵³ Його ж. На порозі Нової України: Гадки і мрії. – С.3.

¹⁵⁴ Витанович І. Уваги до методології й історіософії Михайла Грушевського. – С.51.

¹⁵⁵ Грушевський М. Останні романи Г.Сінкевича. Два відчити М.Грушевського. Читані в львівськім «Клубі Русинок» 14 (26) і 17 (29) червня 1895 р. [відбитка із «Зорі». – Львів, 1895. – Ч.14-17]. – Львів, 1895. – С.50.

¹⁵⁶ Його ж. Громадський рух на Вкраїні-Руси в XIII віці // Його ж. З політичного життя Старої України. Розвідки, статті, промови. – К., 1917. – С.29-30.

¹⁵⁷ Тельвак В. Теоретико-методологічні підстави... – С.77.

¹⁵⁸ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.5. – С.224.

¹⁵⁹ «Задня земля» (нім.), себто простір на околиці цивілізації чи прилегла до неї територія.

¹⁶⁰ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.6. – С.412.

¹⁶¹ Його ж. Історія України-Руси. – Т.7. – С.255.

¹⁶² Його ж. Історія України-Руси. – Т.6. – С.118-119.

¹⁶³ Його ж. Історія України-Руси. – Т.1 [репринт 3-го вид.]. – С.20, 613; Його ж. Історія України-Руси. – Т.5. – С.657.

- ¹⁶⁴ Його ж. На переломі // Його ж. На порозі Нової України. – С.8.
- ¹⁶⁵ Його ж. Історія й її соціально-виховуюче значіння. – С.57
- ¹⁶⁶ Його ж. Історія української літератури: В 6 т., 9 кн. – К., 1993. – Т.1. – С.86.
- ¹⁶⁷ Його ж. На українські теми. З новорічних думок // Літературно-науковий вістник. – 1910. – Т.49, № 1. – С.46.
- ¹⁶⁸ Крупницький Б. М. Грушевський і його історична праця. – С. XXVI.
- ¹⁶⁹ Грушевський М. Киевская Русь. – С. III-IV.
- ¹⁷⁰ Hruševskýj M. Geschichte des ukrainischen (ruthenischen) Volkes. – S.4
- ¹⁷¹ Грушевський М. Вступні уваги // Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.1 [1-е вид.]. – С.2.
- ¹⁷² Його ж. Історія України-Руси. – Т.2 [репринт 2-го вид.]. – С.1.
- ¹⁷³ Там само. – С.38.
- ¹⁷⁴ Там само. – С.130.
- ¹⁷⁵ Грушевський М. Українсько-руське літературне відродження... – С.76.
- ¹⁷⁶ Його ж. Історія України-Руси. – Т.3 [репринт 2-го вид.]. – С.401, 501.
- ¹⁷⁷ Його ж. Історія України-Руси. – Т.6. – С.301.
- ¹⁷⁸ Його ж. Історія України-Руси. – Т.3 [репринт 2-го вид.]. – С.503.
- ¹⁷⁹ Його ж. Історія України-Руси. – Т.2 [репринт 2-го вид.]. – С.490-491.
- ¹⁸⁰ Його ж. Історія України-Руси. – Т.6. – С.295.
- ¹⁸¹ Його ж. Історія України-Руси. – Т.5. – С.26.
- ¹⁸² Його ж. Історія України-Руси. – Т.6. – С.249.
- ¹⁸³ Його ж. Історія України-Руси. – Т.7. – С.102.
- ¹⁸⁴ Його ж. Історія України-Руси. – Т.6. – С.141.
- ¹⁸⁵ Там само. – С.2.
- ¹⁸⁶ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.5. – С.196.
- ¹⁸⁷ Його ж. Історія української літератури. – Т.1. – С.80.
- ¹⁸⁸ Там само. – С.88
- ¹⁸⁹ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.6. – С.564.

- ¹⁹⁰ Його ж. Історія України-Руси. – Т.5. – С.19.
- ¹⁹¹ Там само. – С.18.
- ¹⁹² Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.6. – С.168.
- ¹⁹³ Його ж. Історія України-Руси. – Т.7. – С.138.
- ¹⁹⁴ Там само. – С.141.
- ¹⁹⁵ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.6. – С.VI.
- ¹⁹⁶ Его же. Украина и украинство. – С.18.
- ¹⁹⁷ Його ж. Всесвітня історія. Прилажена до програми вищих початкових шкіл і нижчих клас шкіл середніх. – Ч.2. – С.206.
- ¹⁹⁸ Його ж. Рец. на кн.: Wundt W. Völkerpsychologie. Eine Untersuchung der Entwicklungsgesetze von Sprache, Mythos und Sitte. – 1917-1920. – Bd. VII-X // Україна. – 1924. – № 1/2. – С.179.
- ¹⁹⁹ Його ж. Рец. на кн.: Lévy-Brühl L. Das Denken der Naturvölker... – С.148.
- ²⁰⁰ Февр Л. Суд совести истории и историка // Февр Л. Бои за историю / Отв. ред. А.Я.Гуревич. – М., 1991. – С.11.
- ²⁰¹ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.5. – С.VI.
- ²⁰² Нечухрин А.Н. Указ. соч. – С.26-27.
- ²⁰³ Грушевский М. Барское староство. Исторические очерки (XV-XVIII в.). – К., 1894. – С.III.
- ²⁰⁴ Його ж. Історія й її соціально-виховуюче значіння. – С.58.
- ²⁰⁵ Гермайзе О. Ювілей української науки. – С.98.
- ²⁰⁶ Багалій Д.І. Акад. М.С.Грушевський і його місце в українській історіографії. – С.198.
- ²⁰⁷ Прицак О. Історіософія та історіографія Михайла Грушевського. – С.20.
- ²⁰⁸ Там само. – С.20.
- ²⁰⁹ Крупницький Б. М.Грушевський і його історична праця. – С.XXVII.
- ²¹⁰ Зашкільняк Л. Історіографічна творчість Михайла Грушевського... – С.42.
- ²¹¹ Нечухрин А.Н. Указ. соч. – С.77.
- ²¹² Грушевський М. Звичайна схема «руської» історії... – С.5.
- ²¹³ Там само. – С.5.

- ²¹⁴ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.6. – С.1.
- ²¹⁵ Богдашина О.М. Позитивізм в історичній науці в Україні (60-ті рр. XIX – 20-ті рр. XX ст.). – Харків, 2010. – С.348.
- ²¹⁶ Грушевський М. Історія українського народу // Український народ в его прошлом и настоящем: В 2 т. – СПб., 1914. – Т.1. – С.38.
- ²¹⁷ Його ж. Історія української літератури. – Т.1. – С.79.
- ²¹⁸ Його ж. Початки громадянства (генетична соціологія). – [Wien], 1921. – С.38-39.
- ²¹⁹ Там само. – С.39.
- ²²⁰ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.1 [репринт 3-го вид.]. – С.87.
- ²²¹ Його ж. Історія України-Руси. – Т.4 [репринт 2-го вид.]. – С.293.
- ²²² Його ж. Історія України-Руси: У 11 т., 12 кн. – К., 1995. – Т.8 [репринт 2-го вид.], ч.3: Хмельниччина в розцвіті (1648-1650). – С.103.
- ²²³ Його ж. Всесвітня історія в короткі огляді. – К., 1918. – Ч.5: По-заєвропейські краї в останніх століттях. – С.79.
- ²²⁴ Його ж. Історія України-Руси. – Т.7. – С.VIII.
- ²²⁵ Його ж. Історія України-Руси. – Т.6. – С.599.
- ²²⁶ Його ж. Історія України-Руси. – Т.7. – С.VII.
- ²²⁷ Його ж. Історія України-Руси. – Т.5. – С.19.
- ²²⁸ Його ж. Історія України-Руси. – Т.3 [репринт 2-го вид.]. – С.18.
- ²²⁹ Його ж. Історія України-Руси. – Т.2 [репринт 2-го вид.]. – С.549.
- ²³⁰ Його ж. Вступні замітки // Його ж. Історія України-Руси. – Т.1 [репринт 3-го вид.]. – С.17.
- ²³¹ Його ж. Історія України-Руси. – Т.1 [репринт 3-го вид.]. – С.398.
- ²³² Його ж. Історія України-Руси. – Т.3 [репринт 2-го вид.]. – С.536.
- ²³³ Його ж. Культурно-національний рух на Україні в XVI-XVII віці // Його ж. Духовна Україна. Збірка творів / Упоряд. та додатки І.Гирича, О.Дзюби, В.Ульяновського. – К., 1994. – С.139.
- ²³⁴ Його ж. Історія України-Руси. – Т.8 [репринт 2-го вид.], ч.1. – С.276.
- ²³⁵ Его же. Единство или распадение? // Грушевский М. Освобождение России... – С.55-56.
- ²³⁶ Его же. Вопрос об украинских кафедрах... – С.173.

²³⁷ Винар Л. Найвидатніший історик України Михайло Грушевський (1866-1934). – Б.м., 1985. – С.61; Оглоблин О. Думки про сучасну українську советську історіографію. – Нью-Йорк, 1963. – С.11.

²³⁸ Масненко В. Історичні концепції М.С.Грушевського та В.К.Липинського. Методологічний і суспільно-політичний виміри української історичної думки 1920-х років. – Київ-Черкаси, 2000. – С.109.

²³⁹ Плохій С. Вказ. праця. – С.43, 46.

²⁴⁰ Там само. – С.287.

²⁴¹ Прицак О. Історіософія та історіографія Михайла Грушевського. – С.31.

²⁴² Грушевський М. Вступний виклад з давньої історії Руси... – С.10.

²⁴³ Його ж. Богданові роковини // Літературно-науковий вістник. – 1907. – Т.39, № 8. – С.210.

²⁴⁴ Его же. Украинцы [в России] // Формы национального движения... – С.315.

²⁴⁵ Там же. – С.315.

²⁴⁶ Грушевський М. Движение политической и общественной украинской мысли в XIX столетии // Его же. Освобождение России... – С.44-45; Його ж. Малороссийские песни» Максимовича і століття української наукової праці // Україна. – 1927. – № 6. – С.2.

²⁴⁷ Его же. Украина и украинство. – С.13-14.

²⁴⁸ Там же. – С.14.

²⁴⁹ Кордуба М. Михайло Грушевський як учений. – С.41.

²⁵⁰ Грушевський М. Вступні замітки // Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.1 [репринт 3-го вид.]. – С.6.

²⁵¹ Його ж. Вступні уваги // Грушевський М. Історія України-Руси: У 10 т. – Львів, 1904. – Т.1 [2-е вид., розширене]: До початку XI віка. – С.5.

²⁵² Його ж. Вступні уваги // Його ж. Історія України-Руси. – Т.1 [1-е вид.]. – С.2.

²⁵³ Його ж. Вступні замітки // Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.1 [репринт 3-го вид.]. – С.7-8.

²⁵⁴ Его же. Украина и украинство. – С.27.

²⁵⁵ Энциклопедический словарь издателя Ф. Павленкова / 4-е изд. – СПб, 1910. – Стб.3003-3004.

- ²⁵⁶ Блок М. Апология истории или ремесло историка / Пер. Е.М.Лысенко; прим. А.Я.Гуревича. – М., 1973. – С.63.
- ²⁵⁷ Грушевський М. Україна и українство. – С.28.
- ²⁵⁸ Данилов В.В. М.А.Максимович в работе «Словом о полку Игореве» // Слово о полку Игореве: Сб. исследований и статей под ред. чл.-кор. АН СССР В.П.Адриановой-Перетц. – М.-Л., 1950. – С.291.
- ²⁵⁹ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.4 [репринт 2-го вид.]. – С.3.
- ²⁶⁰ Його ж. Останні романи Г.Сінкевича... – С.46.
- ²⁶¹ Його ж. На українські теми. 3 новорічних думок. – С.56.
- ²⁶² Його ж. Підстави Великої України. Село // Його ж. На порозі Нової України. – С.36.
- ²⁶³ Его же. Украинцы [в Австро-Венгрии]. – С.156.
- ²⁶⁴ Плохій С. Вказ. праця. – С.316.
- ²⁶⁵ Грушевський М. На українські теми. 3 новорічних думок. – С.47.
- ²⁶⁶ Його ж. Історія України-Руси. – Т.5. – С.25.
- ²⁶⁷ Его же. Украина и украинство. – С.12.
- ²⁶⁸ Його ж. 3 нашого культурного життя // Його ж. Наша політика. – С.95.
- ²⁶⁹ Там само. – С.94.
- ²⁷⁰ Грушевський М. Всесвітня історія в короткі огляді. – Ч.5. – С.20.
- ²⁷¹ Його ж. Східнеслов'янські народності та їх дослідження. З приводу книги: Russische (ostslavische) Volkskunde von Dmitrij Zelenin // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. Примітивна культура та її пережитки на Україні, соціальна преісторія, народня творчість та її соціологічні підстави. Науковий щорічник. 1929 / За ред. К.Грушевської. – [К.] 1930. – Вип.3. – С.12.
- ²⁷² Плохій С. Вказ. праця. – С.181.
- ²⁷³ Грушевський М. Вопрос об украинских кафедрах... – С.164.
- ²⁷⁴ Його ж. Вступні замітки // Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.1 [репринт 3-го вид.]. – С.8.
- ²⁷⁵ Там само. – С.16.
- ²⁷⁶ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.1 [репринт 3-го вид.]. – С. 63.

- ²⁷⁷ Його ж. Історія української літератури. – Т.1. – С.86.
- ²⁷⁸ Раковський І. Перші виклади проф. М.Грушевського у Львові: Спогади // Краківські вісті. – 1945, 11 лют. – № 31. – С.3.
- ²⁷⁹ Грушевський М. Вступні замітки // Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.1 [репринт 3-го вид.]. – С.14.
- ²⁸⁰ Там само. – С.15.
- ²⁸¹ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.8 [репринт 2-го вид.], ч.2. – С.58.
- ²⁸² Його ж. Вступні замітки // Його ж. Історія України-Руси. – Т.1 [репринт 3-го вид.]. – С.16.
- ²⁸³ Його ж. Історія України-Руси. – Т.4 [репринт 2-го вид.]. – С.8 (прим.4).
- ²⁸⁴ Там само. – С.60; Його ж. Історія України-Руси. – Т.6. – С.1.
- ²⁸⁵ Його ж. Історія України-Руси. – Т.7. – С.VII-VIII.
- ²⁸⁶ Його ж. Історія української літератури. – Т.1. – С.75.
- ²⁸⁷ Его же. История украинского народа. – С.120.
- ²⁸⁸ Його ж. Історія України-Руси. – Т.6. – С.260
- ²⁸⁹ Там само. – С.238.
- ²⁹⁰ Там само. – С.498.
- ²⁹¹ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.7. – С.270.
- ²⁹² Його ж. Історія України-Руси. – Т.3 [репринт 2-го вид.]. – С.91.
- ²⁹³ Там само. – С.14.
- ²⁹⁴ Там само. – С.16.
- ²⁹⁵ Грушевський М. Богданові роковини... – С.208-209.
- ²⁹⁶ Його ж. Хмельницький і Хмельницщина // Його ж. З політичного життя Старої України. Розвідки, статті, промови. – К., 1917. – С.62.
- ²⁹⁷ Плохій С. Вказ. праця. – С.213.
- ²⁹⁸ Грушевський М. [Передне слово] // Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.9, кн.1. – С.6.
- ²⁹⁹ Його ж. Історія України-Руси. – Т.9, кн.1. – С.842.
- ³⁰⁰ Його ж. [Передне слово] // Його ж. Історія України-Руси. – Т.9, кн.1. – С.6.
- ³⁰¹ Его же. История украинского народа. – С.216.

- ³⁰² Його ж. Історія України-Руси. – Т.9, кн.2. – С.1483.
- ³⁰³ Його ж. Культурно-національний рух... – С.139.
- ³⁰⁴ Савальский В.А. Критика понятия солидарности в социологии О.Конта // Журнал Министерства народного просвещения. – 1905. – Ч.361, № 9. – С.96.
- ³⁰⁵ Грушевський М. Рец. на кн.: Lévy-Brühl L. Das Denken der Naturvölker... – С.148.
- ³⁰⁶ Його ж. Історія української літератури. – Т.1. – С.63.
- ³⁰⁷ Його ж. Початки громадянства (генетична соціологія). – С.29
- ³⁰⁸ Його ж. Історія української літератури. – Т.1. – С.67.
- ³⁰⁹ Його ж. Початки громадянства (генетична соціологія). – С.255.
- ³¹⁰ Там само. – С.300.
- ³¹¹ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.1 [репринт 3-го вид.]. – С.369, 371-372.
- ³¹² Його ж. Історія України-Руси. – Т.2 [репринт 2-го вид.]. – С.223, 240.
- ³¹³ Його ж. Історія України-Руси. – Т.3 [репринт 2-го вид.]. – С.44.
- ³¹⁴ Його ж. Історія України-Руси. – Т.4 [репринт 2-го вид.]. – С.48.
- ³¹⁵ Його ж. Історія України-Руси. – Т.2 [репринт 2-го вид.]. – С.297.
- ³¹⁶ Там само. – С.50.
- ³¹⁷ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.3 [репринт 2-го вид.]. – С.498.
- ³¹⁸ Його ж. Громадський рух на Україні-Руси в XIII віці // Грушевський М. З політичного життя Старої України. – С.7.
- ³¹⁹ Його ж. Всесвітня історія в короткім огляді. / 2-е вид. – К., 1917. – Ч.1: [до XIII в.]. – С.86.
- ³²⁰ Його ж. Початки громадянства (генетична соціологія). – С.212.
- ³²¹ Його ж. Історія України-Руси. – Т.5. – С.594.
- ³²² Його ж. Історія України-Руси. – Т.7. – С.293.
- ³²³ Там само. – С.141
- ³²⁴ Там само. – С. VIII.
- ³²⁵ Грушевський М. Культурно-національний рух... – С.233.
- ³²⁶ Його ж. Історія України-Руси. – Т.7. – С.388.
- ³²⁷ Там само. – С.395.

- ³²⁸ Грушевський М. Культурно-національний рух... – С.251; Його ж. Історія України-Руси. – Т.7. – С.435.
- ³²⁹ Його ж. Історія України-Руси. – Т.9, кн.1. – С.842.
- ³³⁰ Його ж. Історія України-Руси. – Т.7. – С.400.
- ³³¹ Там само. – С.400.
- ³³² Грушевський М. Культурно-національний рух... – С.189.
- ³³³ Його ж. Історія України-Руси. – Т.7. – С.402.
- ³³⁴ Його ж. Історія України-Руси. – Т.9, кн.1. – С.732.
- ³³⁵ Там само. – С.115.
- ³³⁶ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.7. – С.508.
- ³³⁷ Його ж. Історія України-Руси. – Т.6. – С.245.
- ³³⁸ Його ж. Історія України-Руси. – Т.9, кн.2. – С.1485.
- ³³⁹ Там само. – С.1493.
- ³⁴⁰ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.8 [репринт 2-го вид.], ч.2. – С.116; ч.3. С.52, 166.
- ³⁴¹ Його ж. Історія України-Руси. – К., 1997. – Т.10, ч.1: (Роки 1657-1658). – С.155.
- ³⁴² Його ж. Українсько-руське літературне відродження... – С.77-78.
- ³⁴³ Його ж. Історія України-Руси. – Т.2 [репринт 2-го вид.]. – С.1.
- ³⁴⁴ Там само. – С.130.
- ³⁴⁵ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.4 [репринт 2-го вид.]. – С. 159.
- ³⁴⁶ Його ж. На українські теми. З новорічних думок. – С.44.
- ³⁴⁷ Його ж. Культурно-національний рух... – С.154.
- ³⁴⁸ Його ж. Ілюстрована історія України. – Київ-Відень, 1921. – С.487.
- ³⁴⁹ Его же. Украина и украинство. – С.13.
- ³⁵⁰ Його ж. Історія української літератури. – Т.1. – С.113.
- ³⁵¹ Його ж. Старинна історія... – С.55.
- ³⁵² Його ж. Всесвітня історія. Прилажена до програми вищих початкових шкіл і нижчих клас шкіл середніх. – Ч.2. – С.197.
- ³⁵³ Кулиш П.А. История воссоединения Руси: В 3 т. – СПб., 1874. – Т.2: От начала столетней козацко-шляхетской войны до восстановления в Киеве православной иерархии, в 1620 году. – С.371-372.

- ³⁵⁴ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.3 [репринт 2-го вид.]. – С.209.
- ³⁵⁵ Його ж. Історія України-Руси. – Т.6. – С.538.
- ³⁵⁶ Його ж. Культурно-національний рух... – С.190.
- ³⁵⁷ Його ж. Українська історіографія і Микола Костомаров... – С.212-213.
- ³⁵⁸ Його ж. Історія України-Руси. – Т.3 [репринт 2-го вид.]. – С.162.
- ³⁵⁹ Його ж. Всесвітня історія в короткім огляді. – Ч.1. – С.139.
- ³⁶⁰ Його ж. Історія України-Руси. – Т.6. – С.119.
- ³⁶¹ Там само. – С.75.
- ³⁶² Грушевський М. Всесвітня історія в короткім огляді. – Ч.2. – С.90.
- ³⁶³ Його ж. Східнеслов'янські народності та їх дослідження. – С.4.
- ³⁶⁴ Його ж. Історія України-Руси. – Т.9, кн.2. – С.1486.
- ³⁶⁵ Його ж. Історія України-Руси. – Т.7. – С.87; Його ж. Історія України-Руси. – Т.9, кн.1. – С.612.
- ³⁶⁶ Його ж. Всесвітня історія в короткім огляді. – Ч.1. – С.90.
- ³⁶⁷ Його ж. Всесвітня історія в короткім огляді. – Ч.5. – С.133.
- ³⁶⁸ Его же. Украина и украинство. – С.13.
- ³⁶⁹ Його ж. Історія України-Руси. – Т.7. – С.23.
- ³⁷⁰ Його ж. Історія України-Руси. – Т.8 [репринт 2-го вид.], ч.2. – С.119.
- ³⁷¹ Його ж. Історія України-Руси. – Т.9, кн.2. – С.977.
- ³⁷² Його ж. З нашого культурного життя. – С.98.
- ³⁷³ Його ж. Всесвітня історія в короткім огляді. – Ч.2. – С.27.
- ³⁷⁴ Його ж. Середні віки Європи. – К., 1917. – С.99.
- ³⁷⁵ Його ж. Історія України-Руси. – Т.7. – С.526.
- ³⁷⁶ Його ж. Історія України-Руси. – Т.8 [репринт 2-го вид.], ч.2. – С.87.
- ³⁷⁷ Його ж. Історія України-Руси. – Т.6. – С.466.
- ³⁷⁸ Там само. – С.462.
- ³⁷⁹ Там само. – С.488.
- ³⁸⁰ Там само. – С.269.
- ³⁸¹ Там само. – С.499.

- ³⁸² Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.7. – С.IX.
- ³⁸³ Там само. – С.105.
- ³⁸⁴ Там само. – С.130.
- ³⁸⁵ Там само. – С.141.
- ³⁸⁶ Там само. – С.99.
- ³⁸⁷ Там само. – С.271.
- ³⁸⁸ Там само. – С.400.
- ³⁸⁹ Грушевський М. Всесвітня історія в короткім огляді. – Ч.2. – С.11.
- ³⁹⁰ Його ж. Всесвітня історія в короткім огляді. – Ч.5. – С.19
- ³⁹¹ Його ж. Старинна історія... – С.20.
- ³⁹² Його ж. Всесвітня історія в короткім огляді. – Ч.2. – С.73.
- ³⁹³ Його ж. Всесвітня історія в короткім огляді. – К., 1917. – Ч.3: [XVII-XVIII вв.]. – С.3.
- ³⁹⁴ Його ж. Всесвітня історія в короткім огляді. – Ч.4. – С.129
- ³⁹⁵ Extentio (лат.) – розгинання, витягування кінцівок, або інших частин тіла.
- ³⁹⁶ Грушевський М. Всесвітня історія в короткім огляді. – Ч.5. – С.3.
- ³⁹⁷ Його ж. Історія України-Руси. – Т.1 [репринт 3-го вид.]. – С.481.
- ³⁹⁸ Його ж. Історія України-Руси. – Т.2 [репринт 2-го вид.]. – С.222.
- ³⁹⁹ Його ж. Історія України-Руси. – Т.4 [репринт 2-го вид.]. – С.187.
- ⁴⁰⁰ Його ж. Історія України-Руси. – Т.7. – С.114.
- ⁴⁰¹ Його ж. Історія України-Руси. – Т.8 [репринт 2-го вид.], ч.2. – С.162; Те саме. – Т.8[репринт 2-го вид.], ч.3. – С.185; Те саме. – Т.9, кн.2. – С.1490.
- ⁴⁰² Його ж. Богданові роковини... – С.209.
- ⁴⁰³ Плохій С. Вказ. праця. – С.314-315.
- ⁴⁰⁴ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.2 [репринт 2-го вид.]. – С.2.
- ⁴⁰⁵ Його ж. Історія України-Руси. – Т.3 [репринт 2-го вид.]. – С.128.
- ⁴⁰⁶ Його ж. Історія України-Руси. – Т.4 [репринт 2-го вид.]. – С.137; Те саме. – Т.7. – С.10.
- ⁴⁰⁷ Його ж. Історія України-Руси. – Т.6. – С.442.
- ⁴⁰⁸ Там само. – С.570.

- ⁴⁰⁹ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.7. – С.214.
- ⁴¹⁰ Його ж. Історія України-Руси. – Т.8[репринт 2-го вид.], ч.3. – С.6.
- ⁴¹¹ Там само. – С.47.
- ⁴¹² Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.7. – С.418, 424.
- ⁴¹³ Його ж. Історія України-Руси. – Т.9, кн.2. – С.918.
- ⁴¹⁴ Його ж. Історія України-Руси. – Т.8 [репринт 2-го вид.], ч.1. – С.294.
- ⁴¹⁵ Його ж. Історія України-Руси. – Т.6. – С.481-482.
- ⁴¹⁶ Його ж. Історія України-Руси. – Т.3 [репринт 2-го вид.]. – С.82.
- ⁴¹⁷ Його ж. Середні віки Європи. – С.30.
- ⁴¹⁸ Його ж. Всесвітня історія в короткім огляді. – Ч.3. – С.119.
- ⁴¹⁹ Його ж. Всесвітня історія в короткім огляді. – Ч.4. – С.30.
- ⁴²⁰ Його ж. Історія України-Руси. – Т.1 [репринт 3-го вид.]. – С.314.
- ⁴²¹ Його ж. На українські теми. Похорони унії [до польського святкування 500-ліття Грюнвальдської перемоги] // Літературно-науковий вістник. – 1910. – Т.51, № 8. – С.296.
- ⁴²² Его же. Независимая Польша и автономная Галиция // Украинская жизнь. – 1916. – № 12. – С.65.
- ⁴²³ Його ж. Нові конструкції початків слов'янського і українсько-руського життя. – С.18.
- ⁴²⁴ Його ж. Вступні замітки // Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.1 [репринт 3-го вид.]. – С.15.
- ⁴²⁵ Його ж. Історія української літератури. – Т.1. – С.86-87.
- ⁴²⁶ Його ж. Вступні замітки // Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.1 [репринт 3-го вид.]. – С.19.
- ⁴²⁷ Його ж. Історія України-Руси. – Т.7. – С.271.
- ⁴²⁸ Його ж. Історія України-Руси. – Т.8 [репринт 2-го вид.], ч.1. – С.258.
- ⁴²⁹ Там само. – Т.8 [репринт 2-го вид.], ч.2. – С.3.
- ⁴³⁰ Там само. – Т.8 [репринт 2-го вид.], ч.1. – С.303.
- ⁴³¹ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.9, кн.2. – С.976.
- ⁴³² Там само. – Т.9, кн.1. – С.318.
- ⁴³³ Там само. – Т.9, кн.2. – С.1502.

⁴³⁴ Яковенко Н. Особа як діяч історичного процесу в історіографії Михайла Грушевського // Михайло Грушевський і українська історична наука... – С.97.

⁴³⁵ Там само. – С.88-89.

⁴³⁶ Плохій С. Вказ. праця. – С.411.

⁴³⁷ Ващенко В.В. «Історія як фізика»: М.Грушевський у пошуках універсальних законів історичної дії // УІЖ. – 2007. – № 4. – С.145.

⁴³⁸ Там само. – С.150.

⁴³⁹ Грушевський М. Історія української літератури. – Т.1. – С.69-70

⁴⁴⁰ Його ж. Рец. на кн.: Lévy-Brühl L. Das Denken der Naturvölker... – С.146.

⁴⁴¹ Його ж. Всесвітня історія. Прилажена до програми вищих початкових шкіл і нижчих клас шкіл середніх. – Ч.2. – С.202.

⁴⁴² Його ж. [Переднє слово] // Його ж. Історія України-Руси. – Т.9, кн.1. – С.6.

⁴⁴³ Його ж. Вступні замітки // Його ж. Історія України-Руси. – Т.1 [репринт 3-го вид.]. – С.20.

⁴⁴⁴ Плохій С. Вказ. праця. – С.186.

⁴⁴⁵ Грушевський М. Історія української літератури: В 6 т., 9 кн. – К, 1995. – Т.5, кн.2: Перше відродження (1580-1610 рр.). – 352 с.

⁴⁴⁶ Його ж. Ілюстрована історія України. – С.485.

⁴⁴⁷ Його ж. Історія української літератури. – Т.1. – С.63; Його ж. Всесвітня історія в короткім огляді. – Ч.2. – С.9.

⁴⁴⁸ Его же. Новый год // Украинская жизнь. – 1916. – № 1. – С.8.

⁴⁴⁹ Його ж. Початки громадянства (генетична соціологія). – С.111.

⁴⁵⁰ Його ж. Переднє слово // Його ж. Початки громадянства (генетична соціологія). – С.4.